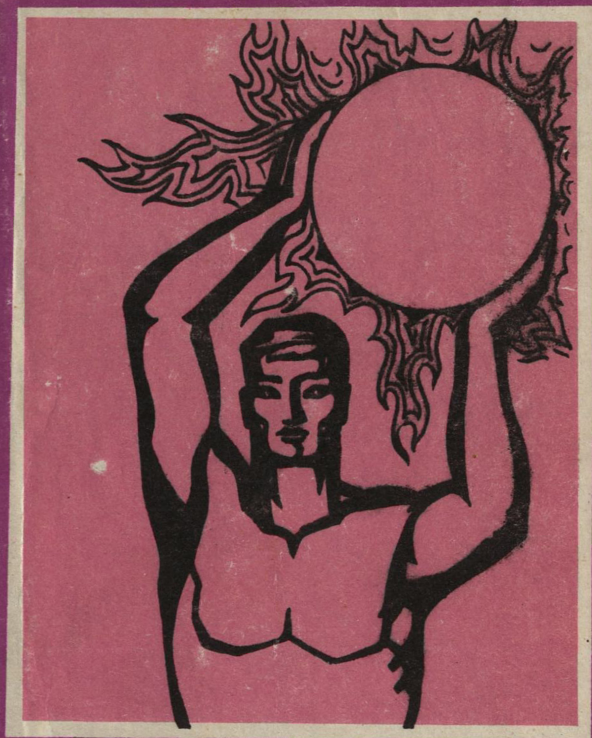

С(КЭЛМ)
Д-415
-806/22-

Джимбин Андрей

КҮН БОЛН ЦАГ

ЖИМБИН АНДРЕИ

с(кэп)м
А-415
А 41

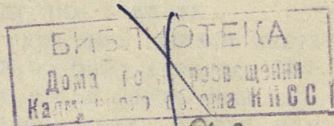
КҮН БОЛН ЦАГ

келврмүд

болн

очеркс

806122-
PIC
24444

Хальмг дегтр харнач

Элст — 1971

Б А Р Г

I. Келвзмүд

1. Даалхвр гисн 3
2. «Өрвго керг» 34
3. Күүнә жирһл иим 51
4. Цаг цагар сольгдхд 72
5. Хаврин түрүн сар 176

II. Очеркс

1. Жирһлин өр — жирһнә дүр 192
2. «Эврәннь» хаалһар йовж . 204
3. Хөөртә туган илгәнә . . . 212
4. Иим болла 221

ЦАГ ЦАГАР СОЛЬГДХД...

Төрскэн харсгч Алдр дэн эклэд дола хонс-на хөөн Лижин Очриг партин Хальмг обкомин сеглэтр бийүрн дуудв. Юн болж бээхиг, яһад дуудулсинь Очр эндү угаһар медв. Очрла эдл бас амрлһнд бээсн Каштга Көклдэ бас ирсн сеглэтрин күлэврин хорад сууж. Болв Көклдэ сеглэтрүр бийнь ирж йовх болж харв. Терүгинь медсн Очр:

— Фронтод йовхар эрлһ өгчкэд, терүнәннь хэрү күләнэд гертән суулав. Көдлмш кежэх улсин икнкнь, нурһлж баһчуд орн-нутган харсхар йовж бээх, терүг медэ бээж би амрлһнд, гертән суудгм юн болжахмб? Би нам эс ухаљв. Зөвэр эвго юмн болж одв,—гиж зовньрв.

— Жирһлин дамшлт уга гидгчнь, Очр минь, эн болжана. Фашистриг диилж, эврәннь һазрас көөж эрлһхин төлө ю чигн, эврәннь эмән чигн эрвлшго седклтэвидн. Болв тер седклән эврәннь үүлдврмүдэрн үзүлх кергтәлм. Дамшлт уга гидгчнь эн болжана. Гертән тагчг кевтсн болжанач. Обкомин сеглэтр көдлмш кетхэ гиж чамаг бийнь дууджах болжана, — гиж келэд Көклдэ босад хора дотраһар нааран-цааран йовв.

Эн нэрхн өндр хар көвүн кадров цөргөс бууж ирснэнь хөөн совхозд ах эмч болж көдлжэнэ. Ода фронтд йовхар сурж дээнэ комиссариатд эрлн өгсінь соңсад, һурвн хонг хооран амрлһнасьн дуудж авад соңсад, көдлгхэ гһһэд хэрү совхозурнь обком йовулчкиж. Көклдэ тер төрэрн эндр партин негдгч сеглэтрлэ күүндэд, терүнэ зөвшэл авх ишгтэ ирснь эн. Ода Көклдэ Очр хойр эврэ-эврэ зовлцган күүндж сууцхана.

Даруны үүдн секгдв.

— Каштыков, ортн, — гисн дун соңсгдв.

Цөргт дассн дасврнь алдрад уга, ташр бийнь хэрү йовх седклтэ Көклдэ эврэнь мег болсн цогцинь дахж цөвкөрсн шар киилгиннь хормашинь өргн бүс дорас эвтөһөр татж тинилһн, адһмта, уралһ, болв Очрд эс медгдм тиим нег эвтэ, саг ишкдлэр ишкэд, сеглэтрин кабинетүр орад йовад одв.

— Цөргт цөрглчксьн күн гидг талдан... Ташр командир... Бидн болхла... — Очр эн саамд бийән Көклдэлэ дүнцулж үнн седклэсн бийдән харм төрв. — Һуч күрсн настав, бийим хэлэсн улс насни дигт күрэд уга гиж тоолцхана...

Көклдэ сеглэтрин хорад зөвэр удан бээв. Эн цагин дотр Очрд кесг олн тоолвр үүдв. Ода намаг сеглэтр көдлмштән һар гиж келх. Иим цагт көдлмшт бийән дуудулсн күүнд ик ичкевт. Болв, би көдлмшт орл уга шуд фронтур йовнав гиж сурх зөвтөв... Уга. Көклдэг эс сулдхж бээх улс намаг йовулхий? Көклдэ шишлң сурһуль төгсксн командир. Би болхла...

Тиим биш, Көклдэг эс йовулв чигн, намаг йовулх... Көклдэ малын эмч. Би... Би обкомин зуг инструкторнь болжанав. Нанд шишлн медрл уга...

— Лиджиев, ортн! — гиж дуудсн күүнэ дун эн саамла секгдсн үүдэр сонсгдв.

Кабинетүр орж йовх Очрин өмнэс Көклдэн уурта чирэ зөрлцв. Юн күүндвр болсинь, юу-һар чилсинь Очр энүнэс сурж чадсн уга. Сеглэтр Очриг үзн эврәннь стол һащ бөөсн стулур зааһад:

— Очр, су. Чамла күүндхд амр. Чи эврэ күн болжанач. Обкомин негдгч сеглэтр эврәннь инструктортаһан яһад чигн күүндх, келсэн медүлж чигн чадх... — сеглэтр инәмсклв.

Сеглэтрүр орхиннь өмн санжасн Очрин тоолврнь тарад хуурв. Көклдэлэ зөвэр таар уга күүндвр болсн болх зөвтэ. Тиигхлэ, болснь болтха, — гиж Очр шиидв.

— Амрдг цаг угаг чи эврэн меджәнэч, болж сеглэтр эклв.

Энүг цааранднь келүлл уга Очр бийнь.

— Би көдлмштгән һарнав.

— Не, тер болхугов. Тиигхлэ, чи маңһдурин бийднь командировкд йов. Эмтн нам яһжахнь медгдж бөөхш. Цуһар фронтд йовхас нань төрүц үг келцхэхш. Эдл-ахуст үлдж көдлмш кех улс бас кергтэлм. Күчр цаг иржәнэ. Одак Каштыковиг үзвч? Фронтд йовнав гижәнэ...

Сеглэтрин чирэ хумхлтад, нүднь ядхдан хойр-һурвн сө унтад уга күүнэ зовлц илт үзүлжэх болж медгдв. Очр суусн стуласн босад, «би танд дэкж кергой?» — гисн хэлэцэр сег-

лэтр тал хэлэв. Цаадкнь босад Очрин хар авад:

Манһдур эрт йовхт. Харһхн угавидн. Менд йовтн. Каштыковла күүндтн. Тадн, бичэчнр, нег-негнәннь седклән медж күүндж чадхт.

Лижин Очр «Улан хөөч» совхозд асхн шидр ирв. Конторт директорин сеглэтр баахн күүкн ханцарн сууж.

— Нардачнр цуһар кеер... Хөөчнрүр йовж одцхала. Зөрм отармудтнь эмтн үлджэхш гинэ. Нежэд күүкд улс бээдгж, — гиж күүкн цээлһв.

— Каштыков тана совхозд көдлнэ эсий? — болж Очр күүкнэс сурв.

Күүкн инэмскләд, энүн тал хэләһэд:

— Көдлжэхлэ, яахар? — гиж сурчкад, хэрү чинһсн бээдлэр, бичкн боожнһу хурһдар бәржәсн үзгән имрэд тагчгров.

«Бийиннь сурсн сурврар күүкн соньмсжана», — гиж Очр санһсн уга. Тегәд чигн Очр цааранднь: Көклдә минн сәәнәр таньдг көвүн. Элстд хамдан бөөлөвидн, — болв.

Сурсн учринь медһсн күүкн бүтжәһэд, генткн ки авчах метәр саналдад: Каштыковиг фронтд йовтха гисн зәнг авч ирж йовна болһув... Көклдә манһдур ирхв гилә, хөөчнр эргәд йовж одла. Эндр чигн ирәд бәәх. Та терүнүр одхарий? — Күүкн Очрин хэрү күләл уга босад, терзәр хэләһэд: — Тер нег ут барак бәәнәлм, терүнәс цааран хойр гер һарһад, һурвдгчнь. — гиж эн заав.

Күүкнә неринь сурад медчкәд, Очр энүнлә ю-бис юмна тускар кесгтән күүндв. Күүкн үг-

тэ-күүртэ күн бээснь медгдв. Көклдэн тускар сээнэр медхэр седсн күүкнэ ухан чигн Очрд медгджэнэ. Тегэд чигн: хэрү кезэ ирхэн Көклдэ танд келэд йовлу? Та, Зоя, терүг жүлэжэнт? — болж эн соньмсв.

— Очр, та ю келжэхмт? Манһдур ирхв гиж талдан күүнд келжэсинь соңслав.

— Таниг соңстха гинэд келжэдг болх гиж та медсн угайт?.. — Очр инэмсклв.

Зоя бас инэмсклэд: — Та, Очр, дамшилтта күн кевтэт... Терүнэсн Көклдэлэ хувалцтн. Тертн күүнэ келсиг зэрмдэн медсн бээдл һархш... — Зоя «невчк үлү үг келчкүв» гисэр эмкәһэн зууһад тагчг бээжәһэд: ил үгтэ гиж бийим бичэ шоодтн. Седклэн, сансан келл уга бээж эс чаддган эврэн меднэв, — болж күүкн бийән гемшэв.

— Көклдэ тиим бүдү күн биш. Медхэр седхлэрн ю чигн, нам күүнэ эс келсиг чигн соңсдг, меддг күн. Болв терүнд күүкн күүнэ ээлттэ үг кергтэ. Тиим үг, Зоя, танд олдх эсий? Тиим үгмүд танас тер некэд бээсинь, та медл уга чигн бээдг болхт... Аль би эндүржәнэвий?

Эрст өлгэтэ часин эрэтэ цаһан хала деерк хойр хар стрелк Зоя үзчкэд:

— Ой, ой... Асхн болж оч. Барлх дала көдлмш бээнэ. Директор удл уга ирхлэ намаг алх. Дээнэ цагт иигж көдлдг күн керго! — гинэд хээкрхм болжана. — Зоя өмнән, стол деер бээсн зөвэр оln цаасан бийүрн өөрдүлэд, теднәннь негинь ширтж хэлэжәһэд, Очрур эргэд, намаг та бичэ гемшэтн, мана керг иим болжана гинэд келчкэд, эвтәкн цаһан һариннь

хурһдан эрлзүлэд, ширнь унж одсн «Башки-
рия» машинкән торжннулад цокв.

Сеглэтр күүкнэ заасн герүр Очр күрч ирх-
ләнһ, Көклдә шинкн ирэд хотан уухар, стол
деерән цөөкн зүсм өдмг, цөөкн моһлиг мах
тэвчкскн сууж.

— Чи күрч ирвч? Чамаг маһдур ирхм гих-
лә, хонх талдан гер хээхәр бөөлөв, — болж
Очр мендлн йовж келв.

Көклдә хә-хә гиж күржннж инәһәд, Очрд цә
кех ааһ авн йовж.

— Би һанцхн күүнә төлә тиим зәнг һарһлав.
Терчнь тегәд иткж бөөнү? — болж цә кен бә-
әж сурв.

— Эндр чигн хәрү күрч ирх гихләнһ, би мед-
хәр нааран орж ирүв...

— Хәлә, хәлә... Күрч чигн ирх гижәнү? Ца-
ачнь бәәжәһәд негл одак барлдг машинкән
цокжах метәр торжннулад үүд цокх.

Эн күүндврин учринь сәәтр эс меддг болвчн,
невчк дүннәд, «тиим» «өөрхн» гисн тоолврар
«му күүкн биш бәәжл», — гиж Очр этүдәр
темдглв.

— Му биш болхла би чамд бәрүлсв терүг, —
болж Көклдә дәкн күржннскн инәдәри инәв.

Өцклдүр обкомин сеглэтрлә кесн күүндв-
ринь медхәр Очрин сурснд Көклдә: — Би нам
тер тускарчнь келхәр бәәхшв, зуг уурлад, ке-
лх үгән мартчкад келл уга һарсндан һунджа-
нав гив. Эн хойр совхозин көдлмшин тускар
күүндв, сүл бичскн эврәннь үүлдврмүдән һар-
һж, нег-негндән умшлдв.

— «Жаһһрин» өөнин байр болхд эс бәәскн-

дэн бас хунднав. Күс-дундурхи сарар алдгдув. Москван нертэ тер бичэчнриг үзсн бийнь невчк ухан орх билэ гиж саннав. Дэкэд эн совхозин көдлмшт өдрин дуусн йовхла, шүлг күүнэ уханд орхий? Хөөдинь хэлэдг эмтн уга. Хө хэрүлжэсн күүг фронтд авна, намаг, белн командириг йовулхш, — болж Көклдэ эврәннь тускан дэки сергэв.

— Асхнд бичх кергтэ. Өрүнд эрт босхм... — Очр Көклдэһүр хэлэв. «Сул цаган альдаран кеһэд бээнэч?» гисн энүнэ хэлэц медсн Көклдэ: — Асхнд бичдг цаг бас уга... Чамла эдл өвгрж одсн биш... Ода даруһас эцк болн гиж эс бээнч? Би болхла...

Эцк болхнь, болад чигн одхв, болв өвгрх санан угав, — болж Очр инэв.

«Эцк болхч гиһэд Очрд наадлад келчксм нам үнн болжана эсий», — гиж сансн ухань Көклдэд нам ик соньн юмн болж медгджэнэ.

— Не, даруһас болх эцк, эн дэн яах гижэ нэч? Катя аавин көвүн хойран ардан үлдэчкэд һарад йовх үүл харһх гиж санжахшийч? — болж Көклдэ соньмсжана.

— Би эврәннь тусликан кечклэв. «Саг-серг болий?» «Июнь» гидг мини шүлгүдиг газетд умшлч эсий? — болж Очр инэмсклж сурв. — Тернь, гертэн бэн бээж, фашизмиг мини цоклһн болжана.

Көклдэ босад орна дор бээсн чемоданан һарһж авч ирэд, терүн дотрасн газетин дала болсн тасрхас һарһад хэлэж-хэлэж:

— Уга, «Июнь» гидгэн намаг Элстд бээтл бичсн бээнэлмч, наадкичнь умшсн бээдл угав.

Чи бичэд угач, эс гиж мууһар бичсн болжача-
нач... Сээнэр бичгдсн шүлгүдчнь нанд цуһар
бээнэ. Худл гихлэ сонслч... «Күргнэ седкл» ги-
дг шүлгэс:

Хөн күзүтэ харнь
Хаалһд цуһршго чиирь,
Хойр иньгиг өөрдүлм
Хурдн дөрвн келтэ.
Иньгинм телүрксн зүрки
Иртхэ гинһэд дуудх,
Харинһан тохсн күргн
Хонгтан терүнд күрх.

Эн нег дууһичнь газетэс керчэд авчклав...

Хол һазрт, харулд,
Хар улам церглнэ,
Хол һазр холдулхш,
Хойр жилнь холдулна...

— Не бичсн чигн болич. Би үүндэн келжэ-
нэв. Фронтд йовхм бээж. Би йовхар седлэв,
болв ода деерэн сулдхж бээхш. Обком бэрэд
бээнэ. Тер бийнь сеглэтр «мини керг уга» ги-
сн бээдлтэ үг келнэ. Чи меддг болхч... Чамд
келвү?..

— Би эврэн йовхар эрлһ өгчклэв. Майор
Карцевд келхлэ: «Кергтэ болхла эврэн дуудад
бээхвиди», — гинэ.

— Би бас эрлһ өгчклэв. Мел дигтэ тиим
хэрү нанд өгв. Ташр, үр Каштыков, та цергэс
бууһад удан болад угат. Цергин неквриг би
эврэн сээнэр меддв. Бичэ адһтн, — гинэ. На-
нд сана зовсн болжаснь тер...

— Көклдә, чи зуг күүнд бичә кел. Нег юм би чамд нуувчинәр келсв.

Көклдә өмнән бээсн шүлгүдтә дала газет-мүдән адһмтаһар чемоданд дүрэд, терүгән орна дораһур орулад түлкчкәд хәрү ирэд Оч-рур хэләһәд, энүнә «нуувч» соңсхар белн бо-лад суув.

— Энчнь иим юмн болжана: Ока Иванович РККА-н мөртә цергин генерал-инспектор болж бэәнә биший. Терүнә седвәрәр мана танһчин колхозмудар болн совхозмудар ополчен-ческ багмуд гиж бүрдәгдн гижәнә. Дәкәд олн-әмтнә ополченә отрядмуд бүрдәхм гиж Элс-тин, Черноземельск, Лаганск улусмудын күч-көлсчнр хург кеж, шиидврмүд авчацхана. Тер ополченәд орх кергтә. Терүнд орад дэәнә белдвр авчкхла, мадниг күн бәршго.

— Газетд йовдг болвза? Би зав уга болад өрүн «Информбюрон» зәңгәс талдан юм умш-сн уга биләв. Манахн дәкәд дала һазрт цух-рад күрч ирж...

Көклдә босад терз деер бээсн «Улан халь-мг» авад хэләчкәд: Арвн долана газет... Э-э, йовна, — гиж келн, умшв. Очр суусн ормасн адһмтаһар босж ирэд бас хэләв: «Гражданск дэәнә орлчачнр бас ополченәд орхар седл-жәнә. Күүкд улс бас фронтд одхар бәәдгж...»

Очр хәрү ормдан сууһад: — Не би ода эн-дәс хәрн, терүнд орж сурнав. Болад бээснь тер, — гиж келв.

— Нанд энчнь керго. Нанд цергә сурһуль сурад күрч ирсн командирт энчн юн кергтәв? Зуг мала-маамд, иим, чамла әдл юмсиг сурһ-

тха гиж намаг нег зовахм. Не, тер цагт, ода эн инструктор болж намаг ирж мөшкдгичнь бэрж авхв, — болж Көклдэ эврэннь ик инэдэн дэки һарһв.

— Би чамд асхнд, көдлмшин хөөн көөгдхэс биш, өдртнь чамаг бийичнь көөхм болжанав. Терүгэн бас медхмн.

Эн хойр бүүрһидэд, нег-негэн түлклдэд инэлдцхэв. Генткн үүд цоксн э һарв.

— Таржннулад эс бээвү? — гиж Көклдэ келн: — Орти, орти, — гиж чаңһхн хэрү өгв.

Күүкн орж ирн менд сурад, үүдн хоорнд зогсад: — Чи нанд хальмгаһар хэрү өгдмч? — гиж Көклдәһүр хэлэж маасхлзв.

— Хальмг кел чи медхшийч?

— Уга. Би альдас медх билэв?

— Эс меддг болхла, яһад орж ирвч?

Герт күн бээхинь медсн хөөн, нань юн нанд кергтэ? Мана гиич хонх гер олж авсн — угаһинь медхэр седлэв.

— Зоя, уралан һар, су, — гиж келэд Очр стул өөрдүлж тэвв.

— Тади таньлвт? — болж Көклдэ, эс медсэр Очрур хэлэж сурв.

Зоя юуна тускар күүндвр һарчахинь бас тер метэр эс соцсн бээдлэр уралан ишкэд, Очрин тэвсн стул деер сун йовж:

— Альд хонжана гиж директор сурхлань. «Каштыковиг таньдв» гинэд йовж одва гинэд келчклэв. Дэкэд Көклдэ эс ирсн болхла, таниг яһситн медхэр, — гиж Зоя эврэннь ирсн учран медүлхэр адһв.

Нааран ирхлэм, Көклдэ шинкн ирсн гертэн

бээж, — гиж Очр санамр, үнэрнь келэд хуурв. Эндр ирэд чигн бээх гиж, Зоя, чини келсн хархв...

— Каштыков хэрэд күрч ирж, терүнэ герт обкомин инструктор Очр Лиджиев хонжана... Дэкэд теднлэ нег сээхн күүкн бээнэ, — гиж Көклдэ, негл эврэннь үзсэн келжэх талдан нег өсрэ күүнэхэр келчкэд, хойр харан өрч деерэн сольвад, эврэннь авъясарн гер дотраһарн нааран-цааран хол-холд ишкэд йовв.

— Күүкн сээхн чигн биш, хонхар чигн бээхш, — гисн чиклвр тана келснд керглгджэнэ, — гиж Зоя бас Көклдэн келсиг дахулж, дуралһсн тиим дууһар хэрү өгв.

— Хонхар бээнэ гиж тер сээхн күүкнэ тускар күн келжэхмн уга.

— Эс хонв чигн, мадыла суужаһад хэртн. Баһчуд цергт йовж одсн, поселкд зуг бичкдүд медэтнр хойр үлдсн — танд ода ик уудьврта болх... Мадныла күүндэд суужатн. Бидн таниг дэкэд герүртн күргчквидн, — болж Очр үнн седкләсн күүкнд санан зовсн дүрэр эвлв.

Теругинь медсн Көклдэ: Зояд сана зовжанч, аль бийдэний?

Чи йир тагчг бээһич, — болж Очр хөрв.

— Уудьврта цагт бээх улс, тер цагиннь зокалар бээх кергтэ болжана. Цагас бийән салһж болшго, — гиж Зоя уха тунһасар келв. Күүкнэ келснь Очрд таасгдв. Эн үгмүд Көклдэн седкләннь чигн харһсн болх бээдлтэ. Көклдэ бас үг-күр һарһад, эндр энүг угад поселкд юн шин зэңг һарсинь, юн болсинь суржана. Совхозд болсн йовдлмудын тускар Зоя ик ду-

рар келв. Поселкд үлдсн нурвн көвүн эндр
нурвулн йовв гинэд келчкэд эн саналдв.

— Альдаран? Цергтий аль... — Очр сүүлин
сурвран күцц келл уга, күүкнэ нашудсн дүр
үзчкэд, тотхв.

— Цергт боллго альдаран одхмб тедн?
болж Зоя сурврт сурврар хэрү өгв.

— Уга сурһульд одсн болвза гинэд, — болж
Очр эврәннь сурсн сурвртан чиклгч цээлһвр
өгв.

— Цергт йовсн болхла сэн. Удл уга бидн
цуһарн йовхвидн. Немшириг көөж, һарһж,
һазран сулдхх кергтө. Цуһар дегц босж те-
рүнлэ эс ноолдхла, бидн тарад эрлхугов. Нем-
шинрин тахта һосар бидн эврәннь һазран дэвт-
нүлхэр бөөхш эсий? — болж Көклдэ, эн өдр-
мүдт өдр болһн чигн, альд чигн соңсж йовх
үгмүд келв.

— Цуһар дегц босхмн гинэ. Тер бийснь мад-
ниг авхш, болзгинь мел хэрү сааһад бөөцхө-
нө, — болж Очр саахндаһа, Зоя ирхэс урд
Көклдэлэ күүнджэсн күүндврэн цааранднь
кежэх метэр келв.

Болв юн учртаһар келжэхинь Зоя медв:

— Та бас йовхар седлт, Очр? Церглэд кү-
рч ирсн күн гинэд Көклдэг фронтд йовулж
бөөхш гиж би соңслав, — болж Зоя Очр тал
нег, Көклдэ тал нег эргж, соһьмссн хэлэцэр
хэлэж, хэрү күлэв.

— Урднь церглчксн күн сэн болхугов: одн
бийэри орад дээллдэд бөөхмн болжана. Эд-
ниг болхла сурһх болад дала цаг үрэх керг-
тө, — гиж Көклдэ келэд Очрур хэлэв. Зоя зө-

вэртэн тагчг, хэрү эс таасгдсн бээдлэр суув. Эдн кениг цергт авсна тускар, теднэ нердинь харнж күүндсн уга.

Хошад-нежэд өдрин хотан, нежәһэд ухран, ааһан дорвадан дүрж авад, үүрэд өдр болһн йовад бээлһнд эмтн нам ижлдж одсн болж медгднэ. Түрүн алдндан зуг элгн-сaднь чигн биш, цуг эмтн хурлдад, нэр-жирһл кенәд, ядхдан района цутхлнд күрглдэд ирдг бээсн болхла, ода икнkdән баһчуднь йовжах күүнә гертнь одад менд келәд, медәтирнь «дээсэн дарж мөрнәннь жолаһан барун ам эргүлж менд ир» гиж, келж дассн йөрәлән зуг тәвцхәнә. Болв иим нам уйдлһн уга цөөкн үгмүдин чирнь, күслнь зөвәр ик, дааврта болж медгднә. Немшнр советск һазрур улм гүүнд орад йовх дутм, үксн алгдсн улсин тускар «тана көвүн, тана залу Төрскән баатр-зөрмг кевәр харсж йовад...» гисн һашута зәңг өдр болһн гишн ирәд бээх дутм эн йөрәлин «дээсэн дарж хэрү иртхә» гисн сээхн йорта үгмүдин даалһвр улмулар күүндсн болад бәәнә.

Учрсн цагас бийән салһж болшгог, тегәд чигн тесх кергтә гиж Зоя келсн үг — ода цуг олн-әмтнә үг бээсинь меджәнә. Тесж бээх биш, энүг, эн цагиг, цуг чидлән, арһан харнж хуврүлх, терүнә төлә урдк, зуг одахн күртл бээсн цаган хэрү эргүлх, тер төләд чигн хойр хонгин өдмгән, ухр ааһ хойран авад тагчгар өдр болһн һарад йовад бээх кергтә болжана. Һазәһин үзлд тагчг, «менд бээтн» гисн хойрхн амн үгән соңсхад, медәрсн эәжән, баахн авалян, кенз үрдән үзж әрвго гейүрсн хәләцән.

үзүлөд һарад йовжах күүнө дотр бийдкнь мел
галдан. Хальмг күн «мууһарнь тоолчкхм» гиж
келдг. Эднэ кеннь болвчн — үлджэхнь чигн,
йовжахнь чигн мууһар тоолж бээдгчн болх.
Нег үлү эн саамд мууһар тоолл уга бээж бол-
шго чигн болх зөвтө. Өшөтн ээмшгтө, өшөтн
мектө, аврлт уга, өшөтн чидлтө. Саглх кергтө,
адһх кергтө. Хальмг улст эдү дүнгө аюл урднь
үзгдэд уга цагт чигн үүдсн «саглх», «адһх»,
«асхрхла — ааһ цусн» гиж нег мөслһн —
цуһар эврө туужта. Эн цагт, «бидн аштнь ди-
илхвидн» гиж сээһөр бас тоолх кергтө бээж
билтэл... Эн — йор... Йор деерэс...»

Очр, Көклдә, Зоя һурвн «дээнә туск хүүвл-
тән хайх, талдан юуна тускар болвчн күүндвр
кехәр седнә. Болв юуна тускар? Эднд дән ги-
сн бийнь ик ээмшгтә чигн болж нам медгдж
бээхш. Дээнд орж, немшириг, эврәннь хор-
ган кудх» гисн күсл эднә чеежд нам сәәтр то-
дрха биш болсн тиим нег байр чигн учрасн
болна. Зуг эдниг дээнә комиссар кезә дуудж,
белн бол. йовхмч гиж келхинь меддг арһ уга.
Эннь — цуг учрсн болн учрад уга тоотас үлү
зовлнкта нуувч болж медгднә.

Очр Көклдә хойрин күсл медсн Зоян бийнь
«би бас фронтд йовхла яах» гисн тоолврта
ода сууна. Зуг келж бээхш. Чамар фронт ю
кехмб гиж Көклдән каржңнад инәх, саак инә-
днәс эс гиж «бийинь дахад йовхар бэәнә» гиж
санх сананас саглад эн тагчг. Сансан ода дее-
рән келжәхмн уга.

Эднә кеннь болв чигн эн саамд эврә-эврәннь
тоолврта, күслтә, болв тер «эврә-эврәннь» то-

олврмуднь, күсдмүднь нийлэд негл үзгүр хэлэсн үсрхлгта, нег төр күцэх шийдвртэ, олна гоолвр болж илднэ.

Көклдэ герин терз секв. Совхозин уулын дунд урдк кевтэн бичкдүд шууглдад, энд-тенд медэтэ улс чигн ду харлдад бээснь соңсгдна. Поселкин нег үзүрт күүкд: «Нэрхн шарм...» гинэд дуулжана. Кесгэс нааран цанһжасн те-егт шидрхн орсн хур цуг эмтэ тоотыг сергәһэд орксн болж медгднэ. Цадад ирсн малмуд уулынд эмсхн бээж кевлһн кевцхэснь соңсгдна, герин терз тус, һаза сөөни царцаха дү харчана.

— Эн царцаха хойр көлөн хэврэд, сүүлэн көндөһэд бээхинь үзжэнч? — болж Очр, негл терүг үзжэх бээдлэр, терз тус харнһутрсн һазрур шаһаж хурһарн заав.

— Та альд үзэд бээнэт? — болж Зоя түрүн эшндэн алнтрла, болв Очриг шог һарһад келжэхинь эн медэд, цааранднь харнһуд царцаха хээж, терүнэ тускар үг келсн уга.

— Мини дурго юмн — царцаха, — гиж Көклдэ, үннэс дурго болсн дууһар, келв. — Дууһинь соңсхла — нөөрм күрхш. Иим царцаха фашист хойрт дургов.

— Зунин сө теегт кезэд чигн сээхн, — гиж Очр баахн зуур тагчгрсн күүндвриг сергэв. — Шүлгт орх асхн...

— Царцаха бас орхмб? — болж Көклдэ сурв.

— Зунин сээхн сө царцаха хойр хоорндан бас залһлдата.

— Зуг цаг талдан, — гиж Зоя немв.

— Уга, Зоя, та эндүржэнэг. Шүлг бичхд цаг мел тиим икэр харшлх гиж би санхшив. Бичсн шүлг цагла ирлцнхү болх, цагиннь бээдл бийдэн хоршах. Талданар келхлэ цаг эврэннь үлмөхөн терүнд хальдах.

— Шүлг чигн эврэннь үлмөхөн цагт хальдах, — болж Көклдэ немв.

— Энтн философий болжана, — гиж Зоя Көклдэхүр хэлэв.

— Иим философий иим цагла эврэннь зөвтэ орман эзлхлэ, мана күсл күцлд хүврхнь алдг уга. Би цагт үлмөхөн күргж чадх шүлгин, шүлгчин төлө харан өргнөв. — Би Очрин төлө, энүнэ бичсн чигн, бичэд уга болв бичх шүлгүдин төлө харан өргнөв. — Көклдэ эврэннь зүн харан өргэд, барун харарн Зоян баһлцгас арһул бэрж деегшэн сунһв. — Чи бас өргнч эсий?

— Очр бас шүлгчий?

— Зуг мини төлө болдгнь юмб? Көклдэн шүлгүдин төлө, цуг хальмг литературин төлө, советск литературин төлө өргхугов, — болж Очр селвгэн орулв.

— Би философий ик гүүнэр меддн угав, терүнд дурта чигн бишв. Тадн, шүлгчнр, невчк болвчн, философмуд болх зөвтэт. — Зоя уха туңһасн бээдлэр терзэр холд хэлэж тагчгров.

Шүлгч чигн бишв, философ чигн бишв гиж Зоя бийдэн зовжах болж Көклдэд медгдв.

— Күн болвас философ болх зөвтэ. Тиим болна чигн. Зуг күн болвас бийэн медхш, — гиж Көклдэ келв. — Тернь нег зүүдэн нам сэн... Болв философийн тускар Максим Горь-

кий юн гиж келснъ нанд таасгдна. Философий гисн сээхн бүшмүдтэ, болв му, эвд дүртэ гер-гн гиж нерэдсн...

— Би дала тиим хол тоолврта, гүн утхта эс болвчн, амр медгдм, кееһэр келгдсн, цевр дур-на туск шүлг соңсхар седлэв. Дурна туск боа-хларн, көвүн күүкн хойрин туск чигн биш, теегтэн, цецгэст, эс гиж мандлсн эн деерк са-рд, хаврин сээхн асхнд дурлсн, теднд бас чи-гн үлүһэр дурлуулм тиим шүлгүд — умшхд сэн. Очр, танд тиим шүлгүд бөөнү? Умшхн-тн... — Зоя үндэн тиим, шүлг күлэжэх дуу-һар келв. Энүнэ дун ташр невчк гейүрсн айс-та болж соңсгдв.

Очр тагчг суужаһад, арыул: «Теегт, нег те-рт...» — гиж келчкэд, эн папкан секэд, цаас һарһж авад бичв.

Очр яһжахинь тер дарунь эс медсн Зоя али болж энүнүр эргэд: — Та яһжант, харһуд ю бичхэр бээхмт? Хөөннь бичх билт, — болж үнн седкләрн сана зовв.

— Зоя, та медж бээхшт. Тана дөңгәр би нег шүлг бичн гижәнэв. Тана дөңгәр... Тана дөң-гәр... — гиж Очр бичкн күүкдинэр байрлсн дууһар келн бээж бичжәнэ.

— Харһуд яһж бичжәхмт, шам шатахнтн, Көклдә, — гиж Зоя хүүхлзв. — Мини дөң бо-лдгнь юн болжана. Шүлг бичхд дөң болж чаддг арһ нанд альдв?..

— Шам керго. Харһуһар бичж болжана, зуг умшж болшго, — гиж келэд Очр бичсн цаасан терзин тавг деер тэвчкэд, шүлгиннь цаарандк үгмүд санжах бээдләр тагчгрв.

— Наза нүд чичм харцнуд царцаха келэн хэврж, сүүлэн чичрүлжэсиг үздг нүдтэ Очр нег бадг шүлг харцнуд бичж чадшго янла? — болж Көклдэ келчкэд, эврэннь дассн авъясарн, «келсн үгим меджэнч» гисн цагтан хажу-дк улсан хурһарн хатхчкдг авъясарн эн Зояг хатхв. Зоя чочад, өсрэд одв. Эн нам суусн стул деерэсн унж одн гив, болв чишкж хээкр-сн уга. Эдн хоорнд юн болад одсинь Очр бас чикэр медсн уга. Көклдэн авъясинь чигн эн саамд санж бээхш. Эн тегэд чигн: — «Би на-рад йовж йовхм болзав?» — гиж инэмсклж келн босхар седв. Зоя Көклдэ хойр энүг ээм деерэснь дарад босхсн уга. — Таниг йовх бол-хлатн би хэрнэв, — гиж Зоя иткулхэр седв.

— Тер болжана, Очр. Медгдженэ, — гиж Көклдэ күржиж инэв. — Иим түргн иждсн болжанат...

Очриг бичэ хартха гинэд Көклдэ энүнэ кел-сиг тиигж талданар эргүлж үг харһх гиж са-нл уга Зоя келчклэ. Тегэд чигн эн невчк хорв. Көклдэ бас эврэннь мел дасвр болж одсн авъ-ясарн Зояг хатхчксндан бас эмэжэнэ. «Болш-го» назраднь оч харһжахмб тегэд?» гиж дот-ран санад Көклдэ, негл харцнуд күн үзжэх метэр, чирэһэн бултулж цааран эргв.

— Очр, эн шүлгэн цааранднь бичэд хөөннь нанд илгэти, — болж Зоя сурв. — Мини дөң-гэр бичүв гидгти намаг невчк дөөглжэх чигн үг болх, болв намаг бээтл эклж бичсн шүлгти нанд нег хүвдэн, ик үнтэ.

— Зуг танд чигн биш, нанд бас үнтэ, — бо-лж Очр немв. — Эрк биш илгэхв.

— Нанд бас үнтэ, — гиж Көклдэ орлив.

— Көклдэ, танд яһад үнтэ болжахнь мед-
гдж бээхш, — болж Зоя соньмсв.

— Медэд бээхч, — гиж Көклдэ, невчк керг
эс кесн бээдлэр хэрү өгв.

Зунин сө ахр. Поселкин эмтнэ дун тагчгрв.
Бичкн күүкдин дун сонсгддган уурч одла. Ке-
втүрнь хансн бүрү, туһлмуд йовлдад, нег-не-
гэн өлөд, бүүрһхэр седцхэнэ. Өр цээхдэн өөр-
дж йовна. Зоя хэрхэр босв. Энүг Көклдэ Очр
хойр күргхэр седцхэв, болв Зоя эврэн хэрхв
гihэд кү дахулл уга гермүдин иргэр торд-торд
ишкэд йовж одв. Эн зөвөр уухнд һарчкад:

— Очр, тана шүлг күлэжәнэв, — гив.

— Би келсндэн күрдг көвүмб! — гиж хэрү
күлэл уга йовж одсн күүкнэ ардас Очр дуудж
келв.

— Элстд эцк болн гижэх, энд — көвүн, —
гиж аанан Көклдэ инэжәнэ.

Зоя холдад йовж одла. Илгэх гиж ишсн
ухандан эн хэрү күлэж, Очр Көклдэ хойрин
инэд соңссн уга.

...Зоя му күүкн биш чигн болх. Болв эн нев-
чк мектэ. Дэн эклхин өмн өдр күртл энчнь
мадниг үздго билэ. Ода нег цөн хонгин дунд
мел талдан болж одв. Тер бээдлднь мини ду-
рм уга, — гиж Зояд Көклдэ сана чигн зовсн,
уурлсн чигн бээдлэр келв.

— Күүкд цуһар мектэ, — болж Очр «мел
чикэр келжэх, тегэд чигн нань үг уга, ю ке-
жэхән Зоя меджәнэ» гисн дууһар хэрү өгв.

— Не унтий, өрүндэн эрт босх. — Көклдэ

Очр хойр орн деерэн харн дарунь гилтэ сүрк-
лэд одв.

Совхозин эдл-аху эргэд дөрвн хонгт йовад
Очр хэрү хаалһдан дэки эн поселкарн дэврж
ирв. Совхозин конторт күн уга. Зоя эмчин
курст йовж оч, терүгән чилэж ирэд фронтд
йовхмж гиж энүнд эмтн келв. Болв Очр итксн
уга. Көклдән бөөсн герт Очр ирв, герин эзн
гертән уга.

«А-а... Көклдә бас хө өөмүллһнд йовх бол-
жана. Хөөдән өөмүлж-өөмүлчкәд, дәкәд бий-
снь оч өөмх. Бичкн бичкн нуурмуд кеер олн...»
гиж сансн Очр энүнә стол деер үлдәжәх шүл-
гиннь неринь билләд, дорнь дәкәд иигж бичв:
«Көклдә, эн шүлгиг өгчк. Нернь кен билә, Зи-
на билү, аль Светлана билү? Мартчкжив. Фа-
милинь нам эс суржв. Би хәржәнәв».

Маһндуртнь Көклдә ирэд Очрин үлдәсн би-
чг шүлг хойриг үзн авад биллсн үгмүдинь ша-
һаж, үзг болһнар олж «Иньг минь» гиж хәрү
бүрдәв. Көклдә цааранднь умшв.

Теегт, колхозин гертәс
Терзәр сө шаһаж,
Иргч цаган ухалж
Иньгүд сууж гинә.
Теңгрт одд чирмнж
Теегт мал идшлж
Совхозин гермүд болһнд
Сөөни хорхас жиргж.

Көклдә хөөнә хошур хәрү йовхар адһжала.
Тегәд чигн «дәкәд ирэд умшх» гиж тоолац,
шүлгин сүл бадгинь хэлән:

Теегт асхн айта,
Терүг шүлггж болхм.

Светан зүрхи зальта,
Седклэн тусхаж болхм... гиж умшв.

Эн шүлгиг эврэн бийнь бичсн метэр байрлсн Көклдэ «Зина билү аль Светлана билү» гиж бичэтэ бээсинь биллчкэд, шүлгиг хавтхлж авад, совхозин контор хэлэнэд харв. Болз тенднь Зоя уга, кесгтэн иршгоһар йовж одсинь эн бас соңсв.

...Хальмг АССР-н күч-көлсчирт цергэ сурһуль эрк-биш дасххин тускар 1941 жилин сентябрин 20-д ВКП(б)-н Хальмг обкомин бюрон тогтавр харв. Эн тогтавр харслтын Государственн комитетин тогтаврас иштэнэр цергэ сурһуль даслһан октябрин нег шинэс авч эклтхэ гиж закжала. Эн тогтавр дээнэ түрүн күчр сармудт ВКП(б)-н Хальмг обкомин авчасн олн тогтаврмудын негнь бээсмн. Олн-эмтнэ ополченъд сурхар ирсн улсин то цөөкн хонгин хоорнд кесг зу күрч одв. Тедн дунд Лижин Очр бас орв.

Бээсн-бээсн һазрмудтан дээнэ сурһуль сурад, белдвр авсн хойр миң шаху көвүд болн күүкд 1941 жилин намрар зер-зевэн үүрэд мөртэ цергин ханьд орв. Тер жилин октябрь сард Ворошиловск балһсна өөр шидр далдгч мөртэ дивизь бүрдв. Энүнэ һоллгчнь хальмг улс. Дивизин командир Юрчик болн дивизин комиссар Каплан партин Хальмг обкомд болн Хальмг АССР-н Совнаркомд тиигхд иигж бичв.

«Мөртэ 70-ч дивизь бүрдэлһнэ ханьд хальмг олн-эмтнэ элчнр элвгэр авгдв, эдн мана дивизин һоллгч көрцгнь болж бээнэ.

Энүнлэ ирлцүлж, дивизин дээч болн политическ белдвр теткхин төлэ цуг кергтэ тоотинь күцэх, дивизин дээч болвас батлгдсн болзг дотран дээнэ медрл авх гиж партин таңһчин комитетиг болн Хальмг АССР-н правительствиг иткүллһн эврәннь кергән гиж дивизин командовань тоолжана...

Гражданск дээнэ жилмүдт оln-эмтнэ өшәт-нрлэ кесн эәлт уга баатр ноолданд цолдш уга туурмжар бийән дүүргсн хальмг оln-эмтнэ сән гисн үрдин дээч авъясинь әрүн кевәр хадһлх-видн гиж бидн үгән өгчәнәвидн».

Ноябрин чилгчәр, 26—29-д Тен деер бәәх Ростов балһс сулдхлһнд эн дивизь залу-зөрмг үүлдвр үүлдж нерән туурулв. Хальмг эскадронс болн хальмг улс Улан цергин наадк чигн әнгсднь йовихав.

РККА-н мөртә цергин генерал-инспектор Ока Иванович Городовиковин седвәрәр Ар Кавказин цергә округин һазрт зәрм келн-әмт-ни мөртә соединеньс, тер дотр Хальмг АССР-н мөртә хойр дивизь, Чечено-Ингушск болн Кабардино-Балкарск автономн областьст нежә-һәд дивизь бүрдәхин туск тогтавр Харслтын Государственн комитет ноябрь сарин чилгчәр авв.

Цуг эн тоот үүлдврмүдиг түрүн болж Очр сонсад, эврәннь үүрмүдтән, бичәчнрт дарунь күргж келжәв.

— Намаг ода деерән тәвж бәәхш, тадниг нег юм күцәвзго гиһәд санлав, хамдан йовхм бәәж, — гиж Көклдә нег дөкж Элстд ирәд Очрла харһчкад келв. — Обкомин сегләтр

Совнаркомин ахлач хойрин өөрнө бөөнөлмч. Өдр болһн орад, келэд бэ. Дегд ол ирэд бээтлчнь, сулдхад йовулад оркх. Дэкэд ополченъд дээнэ сурһуль сурчкһн чамаг бэрх зөв угалм. Теднэ бийсиннь һарһһн тогтавр. Дээнд оч тер эрдмән фашистһрт үзүлх, медүлх кергтәлм, эс гиж сурчкһн сурһуль үрх, — гиж Көклдә Очриг наадли йовна.

Күүндлэв. Соңсад бээв. Совнаркомин ахлачла нег харһж күүндс гилэв. Дэкэд би эврән ода деерән эс йовулхлань бас нег сард гертән бээхәр чиги седжәнэв. Катя һанцарн түрх бээдлтә... — Очр инәмскләд: — Би эцк болж одлав, — гиж немв.

Көклдә Очриг теврж авад деегшән өргэд. хәрү буулһад хойр-һурв нааран-цааран дээвлүлэд: «Седклән тусхаж болм Светан зальта зүркн» яахмб, — болж ик көндә инэдәри инэв

— Арһулд, Көклдә, цаачнь әмтн йовна, — Очр саглв. — Иигәрән һарад әмтнәс невчк уужчкад: тендәһә намаг совхозд ирхд хөөдән өөмүлчкәд, чамаг дэкәд кеер нур дотр Светлана хойрулн өөмәд кевтнә гилү? — болж Очр келж йовна.

— Светланла өөмсн чамд юн болжаһа. Чини Зоя бөөнөлм... — болж Көклдә инэв.

— Э-э, гиһич, Зоя. Би терүгичнь Светлана гиһәд бөөнэв.

— Иньгм гиһәд илгәвр бичдмч, неринь эс меддмч?

— Иньг болх яһла тер? Көклдә, ю келжәхмч? — Очр энд-тендән хэләв: таньдг-үздг улс өөрхнд үзгдһн уга.

— «Иньг минь» гиж тер шүлгэн нерэдсн билч?

— Милин хусчксийг чи янж умшвч? Очр толнаһан дедэлһэд Көклдәһүр хэлэв.

— Би наадад НКВД-н залһлдана Залврин цергт церглж йовжий? — болж Көклдә дэки лашкнв.

— Нсвчк арһулд. Цаачнь Катя йовна, юу-инь медл уга аздлх. — Энчнь наад медхш... болж Очр саглв.

— Бичә э, Зояг энчнь олж чадшго. Медсестран курст йовж оч.

Очр Көклдә хойрин өмнәс кест баһчуд зөрлцж ирххөв.

— Очр көвүһән уһалһхар йовна. Көл, һараснь бәрж эгх кү хээж йовनावидн. Зөвтә гихлә маниг дахгн, — болж Көклдә Очрур хэләһэд, нүдән ирмчкәд келжәнә.

— Намаг хатуч болһжанч. Йовий... Зуг маһаһу? биш, талдан күүнә, тадна кенәнтн болвчн гәт одхм.

— Наадлжанав. Керго. Хөөннь... — болж Көклә чигн наадк көвүд чигн үннәс цөлдв.

Болв Очр эднәһәр болсн уга: көвүн көвүһәрн, дәкәд цаг эн болжана. Даруһас үзг-үзгәрн тарад йовж одад, хөөннь кесгтән харһл уга бәәһэд чигн бәәхвидн.. Иигәд харһад ирсн хөөн, нег юм күцәх кергтә,—болж Очр нег мөслж тәслв.

Энүнә келдг чигн орта гиж наадкснь эс келдг болвчн, санснь алдг уга. Тегәд чигн Очрин келсиг дәкж кен чигн бурушасн уга.

..Декабрин дундсуһар өрүн эрт босад Очр,

шидр бичсн «Орн-нутг минь» гидг шүлгэн ай-
слачд өгч дуунд орулулхар дэkn-дэknэс умшж
суух саамлань, обкомин элч ирв.

— Очр Анджиевич, таниг сеглэтр дууджа-
на.

Очриг орж ирэд суухлань, сеглэтр энүнэ
мендд хэрү өгчкэд:

— Не, Очр, бидн церглж чадх хойр-хурвн
кү обкомин аппаратас цергт йовулх болж ши-
идүвидн. Тана седкл ямаран, эрлһтн бээнэ.
Эрлһ өгсн улс танас нань чигн олдхм. Гер-бү-
лтн ямаран? Йовх санан ода бээнү? — болж
эн сурв.

«Сурвзмудын хэрү кенд кергтэв? Фронгд
йовшгов гидг хэрү уга», — гиж тоолсн Очр:

— Цуһар сэн, би йовхдан белнв, — гив.
Очр эврэннь тоолвртан эс эндүржэхинь медсн
сеглэтр сурвзмудтан нань хэрү нексн уга. Кел-
хэс эн: — Не, тиим болхла, би военкомд жиң-
нүлчкнэв. Таниг комиссыт дуудх. Ода бийгн
тооһан кеж жалван автн, — гив.

Үдин хөөн герүрн хэрж ирэд, цергт морджа-
хиннь тускар Очр Катядан келв. Гертнь, дала
ик нульмсн угаһар босад залуһиннь хаалһдан
авч йовх, дала ик биш «үвинь» белдв. Тер ас-
хндан. «Орн-нутг минь» гидг шүлгэн цевр ца-
аснд:

Зун-зун жилин туршар

Зүүдн болсн нутгм билэ, —
гиһэд эклэд бичв. Шүлгин тавн бадг цуһар
бичгдэд, конвергд дүргдв. Кедү дэжж эн иигж
буулһгдж бичгдж бээхв?! Болв эндр буулһж
бичлһнь — сүл бичлһн болжахинь Очр ухал-
сн чигн уга болх.

— Энүг айслач Санжд илгэчк, би терүнлэ күүндлэв гиж келэд стол деер хайчкад, һарад хойр сар болсн көвүнән һар деерән бэрэд, эрә олдсн улан халх деерэснь сели үмсв, маңһдур-тнь Очр йовв. Энүг таньл-үзл улснь, үүрмүднь һарһцхав.

Көвүн гергн хойрлаһан Очр даңһар дөрвн жил дундур болсна хөөн, хальмгин биш, хас-гин нутгт оч харһхан меддг арһ Очрд уга билэ. «Орн-нутг минь» гидг дууһан арвн долаң жил болад оч соңсхв гиж тер саамдан эн мед-сн уга. «Эмтн ик эрт фронтд йовж одсн, би ода күртл гертән бээһә. Эмтн, кесгнь — минн өөрхн үүрмүд, ик эртэс авн фашистһриг цо-кага, би ода күртл нег чигн немш үзэд угав» гисн зуг иим тоолврта Очр декабрь сарин чилгчәр Сталинградт ирв.

Болв цергт церглжәх күн болж, энүнә бээ-дл-жирһлд энд ирснә хөөн чигн дегд ик ти-им хуврлт орсн болж Очрд медгдсн уга. Наа-ран ирсн дарунь энүг Улан Цергин политическ көдлэчнр белддг һурвн сара курсд орулв. Те-рүгән төгскснә хөөн Сталинградас ардаран бээх Дубровка гидг бичкн балһснд, резервн нег полкд баһ политрук болж церглв. Урдк кевтән: фронтд чигн күрэд уга, немш чигн үз-эд уга. Альд кен ямаран дүңгә баатр-зөрмг үүлдвр үүлдж, кедү немш алсна тускар, хойр-һурвн шав авчкад хәрү һарл уга ноолдад бээ-сн улсин тускар газетәс умшчкад улан цергч-һрт келхәс биш, нанд нань арһ уга — гисн то-олвртан эн дажргдад бас чигн бээх зөвтә бо-лв.

Эн дээнэ цагт «дэн уга» бээдл Очрд чилж өгл уга бээв. Болв ээмшиг, үкл, цусн орн-нутгин назад үзгиг аарглад, ораһад авчкхн, энүнэ бийиннь Төрскнэ аһу ик һазринь бас тер цусарн будж Гитлер Ижлүр, Очрин һарсн, өссн-боссн һазрар дамжад, терүнэ ода бээсн бээр-нүр улхтж аашла. Очр эврэн бийнь дээнэ халун һалд орж батрад уга болвчн, немшир ямаран бээдлтөһөр өмт ширгэж йовхинь, бал-һед яһж шатаж йовхинь дүннэд меджэсмн. Энүнэ һундлнь — тер һалд эврэн эс орлцлһн, тер аюлыг эврэннь нүдэрн эс үзлһн бээсмн.

Болв дээнэ аюл иигэд Очрд күсл болад мел бээһэд бээлһнд нег дэкж хуврлт орв. Резервн полкас командованя даалһварар баһ политрук Лижин Очр, ах лейтенант Иван Солодов хойр Сталинградур, фронтын штабур пакет күргж ирв. Эдһи хонад маңһдуртнь пакет авч хэрү һартха гиж штабин көдлөч, подполковник зақв.

Ах лейтенант Иван Солодов, резервн полкин нег батальона командир, урднь, дэн эклсн түрүн өдр зүн һартан шав авсн бээж. Болв терүгән нууһад бүкл хойр хонгт ноолдад, дэки нег шав авад, цусан икәр гееһэд, ухаһан алдад унж. Хөөннь, ухан орад хэлэхлэ, полевой госпитальд эн кевтдг болна: кезэ кен авч ир-синь медхәр седхлэ, энүнлэ тиигхд күн күүнд-хәр седсн уга: госпиталь адһмтаһар-нүүх болв. Немшир дэврэд орад аашна, шулуһар эн-дэс һарх, шулуһар, шулуһар! Иигэд нег балһ-снас негиднь ирэд йовж, долан сард госпи-тальмудар көлврэд йовж, ода Ижлин көвэд

зөвөр хатчквв. Очра ташмгдснгийн хөөн эврэннь түскал эн ахрар иигж келв.

Солодов өндр нурнта, хөрн хойр — хөрн нурв күрсн наста көвүн. Цегән чирәһинь атхр шар үсн кеерүлж. Ташр сәәхн тиньгр занга күн болж Очрд медгдв. Эдн сөөни балһс нәәхж, энүнә тууж сергәж, күүндж йовна.

— Хөрн нурвта көвүн немшлә ноолдчкән, шав авчкән ах лейтенант, нуч күрсн бй — ю чигн үзэд уга баһ лейтенант, — гисн седкл дән эклснә хөөн гертән «хара» суусинь эн самд Очрд дәкн нег сануль.

Эдниг иигәд күүндәд йовж йовтл генткн балһсн деерк тенгр цәәһәд, терүнд гилвкжәсн оддуд геедрәд, өдр болсн болад одв. Солодов Очр хойр өөдән хэләлдн йовж, өөр шидр бәәсн тавн давхр улан чолун гер тал өөрдчхәв.

Үүлн заагт нааран-цааран хойр сөлвлдсн то уга ракетмүд онтрһуг сиичсн болж медгднә. Деер, ики холд уукнсн самолетын дун әрә сонсгдв. Балһсна эргнд хажах товмудын дуд даралдв. Онтрһуг ода зуг зүсн зүүл өнгтә ракетмүд чигн биш, товин хайрсн сумдас үлдсн то уга оln төгрг-төгрг утан цоохрдуль. Очрд тенгр сәәхн кеерсн болж үзгдв. Дән тидг эн болхв? Үкл иигж ирдг болхла...

Балһсн негт цәәһәд, мел өдрәр бәәх, негт геедрәд — асхнн таңхд орагдж бәәх болж медгднә. Кесг давхр гермүдин терзмүд, магазин шил нүүрмүд эн герлд тесж хәләж ядад эврәннь аһу ик-ик нүдән аняд-секәд, аняд-секәд бәәх болж үзгднә. Сөөни харнһуд, кесг давхр гермүдин немрт үрглж зогсжәсн зуунал

жилмүдэ модд эврэнь бөөрөн хайчкад, ора
деерэн юн болжахинь хэлэхэр, уралан уулын-
цур харч «ирлднэ».

Минь одахн күртл үрглжэх бээдлд бээсн
балһсн эмсхлин хоорнд серж, урдк цагт эв-
рэнь үннэс дурго то уга олн селмэн цань арб
уга болад өөдөн өргж, нег мөслсн шиндврэн
күцэхэр бели болчксн бээх болж Очрд сангдв.

Балһсна эмгс гермүд заагт адһлдж, ним сә-
амд учрдг «эврэ» туслн кертән күцәсн йовихи-
на. Эдн минь одахн күртл тагчг бээдг болвчн,
ним үүл учрад чигн одх гиж саглж бээснь ал-
дг уга.

— Һазад үзгт межә шидр бээсн балһсд өөр
хн жил хооран иигж күүрлэ, — гиж Солодов
төвшүн дууһар, негл эн үүл учрхинь меджә-
сн, тегәд чигн күләжәсн метәр келв. — Басл
олн улс һарутла...

Болв эн сәәхн зүстә көвүнә чирәнь цәәнәд,
нүднй урдкасн шулу-шулуһар гүүһәд, урлин
көндрәд, негл үг келхәр седчкәд келл уга бээх
болж Очрд медгдв. Энүнә келсн тогтун болт-
лан һашута цөн үгмүд, соңсн, энүнә чирән
ним хуврлт үзсн күн әәмшг гидг юмн ним бәә-
синь, күңцәр әс болвчн, медхнй алдг уга.

Очр Иван Солодовиг соңси бәәж иигж, гент-
рүр нег хэләж, адһж, әәмж, гүүлдж йовх хур-
дн, болв ямаран чигн әәмшг уга бәәдлтә йов-
сн цергчнрүр дәкн хэләж бәәгл, гентки һазр
негл хәһрсн метәр чичрәд, күржинәд одв. То-
вин дуд басчн нигтрв, прожектормудын то уга
сөлвлдж татгдсн герлмүдиг керчәд, хасн буу-
һин сумн мет өөдләд, гийнәд нег самолет тус
деегшән һарад одв.

— Күчтэ чидл, — гиж Очр дотран һашута үлү үзв.

— Бомб хайсн самолет, хойр моторта бомбардировщик, — гиж Солодов келв.

Солодовиг келж нам күцц дуусад уга бээтл, бас нег самолетын э соңсгдв. Эннь деерэс дорагшан бууж йовна. Эннь бийинь орасн нигт хар утандан нег геедрэд, дэки терүнэсн нег һарад, хэрү терүндэн булхад йовна. Самолетын сүүлд унжсн һал энүг сээхн тодрхаһар үзүлнэ. Очрин ээм деерэс зүн һарарн атхад бэрчксн Солодовин тавн хурһи энүнэ махмудт мел шигджд одсн мет.

— Чамаг иигхм билэ, алач-махч! Дэкж бомб хайшгоч!.. — гиж Солодов Очрин ээмиг бас чигн күчтәһәр атхж шатад унж йовх немшин самолетас нүдән авл уга хэлән бээж келжәнә. Удсн уга, самолет балһсна захд ирэд нурд гиһэд унв. Бас чигн нигт хар утан, өөдлсн улан һал хойр хутхлдж, балһсна гермүд һаццас цоонгль.

— Очр, мини буру, — болж Солодов гентки уха авсн метәр келв. — Немшин орчд чамаг базһад бээж кевтәв, — гиж эн әрә медгүлгәр инәмскль.

Ээмән өвч бээх-угаһинь минь ода Солодовиг келхлә Очр тегәд оч медсн болх бээдлтә.

— Хәрнә, нег юмн өвдсн болад бээлә, юуһинь медсн угав, — болж Очр үнән келв. — Иим цагт һар, кәл тасрв чигн медгдш уга бээдлтә. Күн бийән мел мартчкдг болх зөвтә...

Балһсн урдк кевтән дээвләтә. Товмуд урдк

кевтэн хайрата, прожектормуд урдк кевтэн деерк-аһар сиичэтэ.

— Үр ах лейтенант, альдаран болв чигн һархм болвза? — болж Очр шимндв.

Эн саамла гентки дэки һазр чичрв. Иван Солодов чочси мет доран өсрөд одв. Эднэ өөр бөөсн герин деерк давхрмудын терзмүд хамхрад, шилин нег кемтрхэ энүнэ толһа деер ирж унсми бээж. Шил ах лейтенантын махла цумлад, үзүрэрн энүнэ толһан арс холтлси болх бээдлтэ. Солодов зүн һарарн махлаһан авад, барун һарарн толһаһан илж хэлэн, һариннь хурһднь цуснд будгдсинь үзв.

— Би дэкэд шавтж одси болжанав. Дэки кесгтэн госпитальд кевтх... Иигж дээлдж болхий? Урднь сумнд шавтси — нам һундл уга билэ, ода бички күүкдинэр терзин шилд шавтад госпитальд орхас үлү ичртэ юмн бээхий? — болж ах лейтенант Очрур хэлэв. — Чи зуг куунд бичэ кел...

Солодов иигж, шог һарһж келжэхинь Очр меджэнэ. Болв иим ээмшгтэ, күчр цагла эврәннь өөрк улсин седклинь үрүдүлшго. Үкл ирси бөөрнд жирһл эрк биш бээх зөвтэ гисн тоолваран иигж келжэдг болх... Иигж Очр сагси уга. Эн саамд сангдш чигн уга. Болв үндэн болхла Очр бийнь чигн цөргчирт иигж келнэлм. Үкл эмицнь мел суһлад автл, күн, нег үлү дээч, советск дээч жирһлин тускар мартх зөв уга гиж эн келхлэн дурта.

— Эндэсчнь талдан һазр тал һарий, чини келдг чик, — гиж Солодов келэд барун талан эргэд, саахндаһа аһарин тревөг өгхд эмгн гү-

үлдж орж бээсн уулынц тал харв. — Альд болвчн нег нүкн — чөлө хээж кевтий. Эс гиж үнндэн терзин шилэр керчүлж, шаврар цокулж үкхвидн...

Эн хойр кварталын чилгчд күрэд ирж йовтлнь, өмннь өөрхнд, ик хар толһата цаһан һал деерэс дорагшан бууж асснь генткн үзгдв. һалын хар толһань улм баһрад, һал бийнь икдэд утгсн болад, балһсна эн райог дарунь герлткэд, гермүдүр өөрдэд ирж йовна.

— Лаш-ш! — гийһэд э һарад, эргидкиг таңхрулад оркв. Һал эклэд падрад шатжана. Эклэд биш... Түүмр. Түүмрин һалын дольгалсн келн өөр шидрин гермүдиг зааж, «эн бээнэ!» гиж үклд заажах метэр өрвкж дээвлнэ. һунта-дөнтө дүнгэ наста бичкн көвү теврж, ээмсж, гүүж йовх күүкд күүнэ чирэ нег иигэд падрсн һалын герлд Очр үзв. Удсн уга, тер көвүнэс элэд, дөнтө-тавта дүнгэ күүк теврсн залу күн дарунь һарч ирэд, одак күүкд күүг күцж ирэд, терүнэ һарт көтлгв.

«Гергн залу хойр күүкдтөһөн бас эдлж йовдг чигн» гиж Очр түрүн эшиндэн савла. Болв залу күнь Солодовин бээдлтэ болж энүнд үзгдв. Гергн залуһур хэләһэд уулын-инән бээж үг келжәнэ. Наадкнь, «учр уга, кергтэ юмн биш» гисн бээдлэр һаран сажв. Эн бээдл эрүн, сарул ухани, чилшго чидлин көрнгөс һарсн сээхн тоотыг үзүлжэх һар дайллһн болж харалта тоотыг хэрү хөрж Очрд медгдв.

Саахнда, бомб ирж күржиннж унхд Очр Солодов хойр доран киислэ... Бийиннь өөр зерглэд кевтсн Солодовин ормд ода күн угаһинь Очр

шинкн үзв. Бээдлнй, хайрсн бомб Очриг баах-
нар диинрүлэд орксн болх бээдлтэ. Солодов
дарунь Очрур ирв. Түүмрин герлд үзгдсн күн
Солодов бээснь үнн болв.

— Очр, эмд бээнци? — болж ах лейтенант
дуудж йовна.

— Үкн үктл юмн болшго, — гиж Очр хэрү
өгн босв. Толһань диинрэд бээхиг Солодовд
эн медүлсн уга.

— Би бичкн көвү күүк хойр шатжасн гер-
тэс һарһж авув. Экнь сээхн гергн бээж... Не-
вчк медэтэ, чини алдан... Болв йир сээхн... Ча-
маг дуудхла хэрү өгхшч, утанд чигн үзгдхшч,
босад йовж оч болһув.

Солодов эн түүмр үкл хойр дотр гергдин
дүр-дүрс темдглж эс йовхинь Очр медэ бээнэ.
Ташр үндэн терүнәннь чирәһинь үзсн-уга-
һинь чигн күн медшго. Болв саак эврәннь авъ-
ясарн, хажудк улсиннь сана-седкл дөңнх, үрү-
дүлшго гисн тоолврнь энүнд нам бийднь чигн
медгдл уга иигэд үзүлгдэд, һарад, келгдэд
йовдг болх зөвтэ. Ташр зуг шинкн курс чилэ-
сн, дээнд орж үзэд уга, тенд хайрсн товин хо-
осн дуунд энд диинрсн мини зүрк батлж йовна
гиж Очр дотран ухалад:

— Медэ бээнэв, ах лейтенант, тана ухаг, —
болж эн келв. — Би кесг улст дөң болув, бо-
лв нег чигн күүнэ чирэ нанд темдглгдсн уга.
Сээхн зүсиг альдаран бултулнач. Жирһлин
цагт чигн, зовлигин цагт чигн үзгднэ.

— Худл, — болж Очр бурушав.

— Не, тиигхлэ сэн, зуг бичэ өөл... — гиж
Солодов келэд, магна деерк келсэн өрмгиннь

ханцар арчв. Ах лейтенантын чирэ мел кэлсн бээсинь Очр минь ода үзв.

— Күүнэ чирэ эс үзж, эврэнэн медж бээхшт.

Эврэнэн хэлэхм биш, хэлэж үзгдшго. Талдаа күүнэ чирэ... ташр күн болһна чигн биш... Күн эс хэлэв чигн цагин күчр ээмшгтэ кемлэ чигн бийнь үзгддг... Солодов маасхлзад, дарунь саналдад: — Эн сөөг чи мартшго эсийч? Сээнэр хэлэж ав, — гиж Очрур ширтж хэлэхэд, шимндсн мет арһул келв.

Ээмшгтэ цагт зөрлцсн хойр күүнэ күслнь негн болхла, нег-негэн түргн таньж, өөрддг учрта. Иим йовдл ах лейтенант Иван Солодов баһ политрук Лижин Очр хойрла эн саамд учрв. Эндр асхн түрүн бомб ирж балһсн деер унсн харалта кемэс авн эн хойр нег-негэн «чи» гидг болв. Эдн нег-негэн ямаран чигн үклэс харх зөргтэ, эмд авад харх чигн чидлтэ болж батрсн иньгүд бээсинь эн асхн тер шидр бээх улсг медгдснь алдг уга.

Балһсна деер дэки самолетмуд уукнлдв, дэки хойр бомб гиинлдэд, шиикнлдэд, дарандтан унцхав. Түрүн унсн хойр бомбин түүмр унтрад уга. Дэки гермуд чичрцхэв, терзмуд хамхрцхав. Дэки хойр түүмр немгдв. Прожек-тормудын герлмуд онтрһуг дэки цөлгв, товин дуд холванд икдж тенгрт хадгдв. Дарунь нег самолел гиинч-дуулад, нигт хар утаһан цүврүлэд унж аашна.

Эн сө Сталинградт иим бээдлэр өнгрв. Дубовкас шишлң даалһврта ирсн хойр элч өр цээж йовтл фронтын штабур хөрү ирв. Штабт

бээсн харулын ахлач ах лейтенант эднлэ күүндэд, яһж, альд, эн сө өнгрәсинь сонсчкәд:

Штабихн кәсгтән ирхн уга. Тедитн, бас тан хойрла эдл, эн сө унтсн уга, зуг тедн... Ах лейтенант инәмскләд: зуг тедитн керг күцәһәд нөр уга һарцхав, та хойр болхла... Эн күцә келл уга дәкн инәмскләд: күүнд юн болвчн учрм, — гиж эн саамдан зовһьрсн дууһар келчкәд нег хораһур заав, терүнд орад амртн. хора сул, күн уга. Кевтх бәәри чиги бәәнә. Тади ода чиги нег хойр-һурви часд хатхт. — гив. Штабин начальник, эс гиж дарукһь ирхлә би хунртаһан кевтв.

Энүнә түрүн келсн үгмүдһь Солодовд таасгдсн уга билә, тегәд чиги хәрү өгхәр эн ухалжала. Болв сүүлдһь үни седкләсн амрх хора зааж, сана зөвсн, нам сана чиги биш, цаг үрәһәд керг уга, амрх арһ харһхла — амрх. зовх цаг харһхла — зовх гисн тоолврта үгмүдһь ханж, «дәәнә һалд орад, терүнә ямр-янзинь үзәд орксн күн» гиж сансн Солодов харулын ахлачин заасн хораһур тагчг орв. Тер хоорнд Очр орж ирәд маштг төмр ордг деер хувцга-хунртаһан кевтв.

Удл уга штаб кесг улсар дүүрв. Цуглурсн улсин адһсн ә, заквринәр келсн үгмүд сонсгәдәд бәәв. Иван Солодов Лижин Очр хойр бо-сцхав. Кевтж болһгонь сәәхн медгджәнә.

Харулын ахлач тер хоорнд эднүр орж ирәд: эн сө хамхрсн, эвдрсн тоотыг оч хәләж, документ келһнд бидн йовжанавидн, дәкәд кесг улс һарутж, — гиж келв. — Менд бәәти. кергән күцәти. Штабин начальник ирәд уга.

— Очр, бидн бас йовий. Сөөнөнэ бомбдлсн баллсн дундахур йовад, нам зэрм эмтиг үклэс тигн татж авзидн. Болв юн болсинь сээнэр медж бөөлшврдн, — гиж Солодов бедрв.

— Йовх Солхла, намаг дахтн, шулудтн, — болж штабин ах лейтенант эдниг аднав.

Солодов Очр хойриг штабин ах лейтенант удл уга дөрвн давхр ик цаһан герин өөр авч ирв. Цаһан гер бомбин түүмрин утанд хар-цоо хргад, терзмүднй цуһар хамхрсн, негл күндэр шавтсн салдс мет зогсжана. Герин өөр эмти дүүрн. Шавтсн улсиг госпитальсар тараһад аваад йозж одж, алгдсн хөрэд шаху улсиг машинд ачжана. Уульлдсн улс нүдөн арчлдан зогсжана. Дәкн дәкнәс орклад уульлдад, ниргддэд бөөлгнэ — келдг уга. Алгдсн улсиг эргж зогсжах, тедниг машин деер ачлһнд дөн болжах улсин заатт Солодов нег бички күүк үзв.

— Очр, өцклдүр одак түүмр дотрас мини авч һарсн күүкн эн, — гиж Солодов заачкад, севгр шар үстә өкөр бички күүкнүр адһмтаһар өөрдәд одв.

Күүкнә тус зерглдүлэд кевтүлсн улс дунд өцклдүрк гергн, эн бички күүкнә эк, кевтнә. Өөрнй бичкнй... Бас үкж оч. Гергнә хойр һар негл күнд, үнтә юм алдж геехәсн ээж, батар теврж бөөх метәр элкн туснь сөльвддж. Юн болж одсинь ода чигн күңц медәд уга, медж чигн чадшго, бички күүкн зогсжана. Эрвго атисн өкөр төгрг чирәһән эк дү көвүн хойрури кеж, төгрг көк нүдөн, теднәсн авл уга, эн хәлэжәнә.

Солодов өөрдж ирэд махлаһан авв. Дарунь гергиг бас машин деер һарһх кергтэ болв. Энүнүр өөрдж ирсн хойр салдсиг хооран һарһчкәд Солодов Очр хойр гергиг арһул өргәд, машин деер тәвв. Гергнә торһн мет гилвксн ахрһн шар үсинь магна деерәсн авад, чикнәнн деегәр сорь.

Гергнә чикнд дүүрәд шаварсн хар күрц цусн ах лейтенантын альхн деер унв. Солодов жигүрлсн уга. Тер цусинь арһул, бас тер гергиг өргж машин деер тәвснәнн бәәдләр энүнә өрч деер, альхн деерәсн шувтрулж уһнав. Дәкәд бичкн көвүһинь гергнә өрч деер, хойр һариннь дораһар орулж кевтүлв. Гергнә әмн һарчах цагла көвүнь әнкрәс әнкр эн зөөрнь, минь иим бәәдлд бәәсн болх зөвтә.

Әк дү көвүн хойрнь дәкж үзгдшгог бичкн күүкн меджәдг чигн биз. Аль әднинь авад йовжахинь үзәд, негл күчр йовдл учрж одсинь үзжәхмб: күүкн чишкәд уулад машин деер һархар сарвлзв. Болв энүг Солодов теврж авад: «Энүнд өөрхн кен бәәнә? Кен эн күүкиг таньна» гисн хәләцәр энд-тендән хәлөв.

Катюша, бичә ууль, чини мана Юра хойринчнь өшә авад фашистиг папачн алчкәд, иигжәһәд ирх, — гиж медәтә гергн келчкәд, күүкнәс тату бишәр хәәкрж уульв.

— Әдн Белорусяс нүүж ирлә. «Залуһасм зәңг уга. Болв үксн болх гиж санхшив. Партизанд йовдг болх», — гиж Анна Алексеевна келдг билә. Әднәнтн фамильнь Гилевич, — гиж гергн уульн бәәж цәәлһв.

...— Би бас немшлә ноолдхар йовжанав. Би

тэнд чини папала хархв, тийгхлэ Катюша энд бөөнэ гийэд дахулад авч ирхв. Эн минн өөр йовсн дядь бас йовхм. Чи энд бээжэ. Би чкдүд дала. Тийгтл мамачнь эдгх, дү көвүнчэ бас... Цуһар ирэд чамаг авх. Чи бичэ ууль. Чи ик күүкнлмч, — гиж кели йовж күүкиг Солодов дахулад балһсна нег района күцэгч комитетүр орв. Өцклдүрк пакетиннь хэрү штабас авлһиң ах лейтенант Очрд даалһв.

Штабин начальникин дарук подполковникий Очр зуг асхи шидр олж авв. Кесг улсла зөвчлснәннь хөөн хэрү пакет ик ора белн болв. Ора болв чиги эндрин бийднь частьдан күргх кергтэ гиж нег мөслсн Очр пакетэн сумклан дүрж аваад һарв.

Ах лейтенант Солодов бас тер сөөдөн эврәннь частюр хэрү ирв. Күцэсн кергиннь хэрү пакет күргх болж эврәннь полкин штабур эдн өрүнднь ики эрт һарв. Зуурк хаалһдан Солодов:

— Не, Очр, дээни һалд нег орад амд һарч-кув гиж тоолх кергтэ болжана, — гиж инэм-склв. — Фронтод күрхэр седэд бээдг билч. Мнн дөңгөр орад ирвч... Урж өдр намаг штабин начальник келжэнэ: Иван Степанович, Сталинград орхар седэд бээдг билч. Керг бөөнэ, — йов, — гижэнэ. Би «нан деер нег кү өгтн» гижэнэв. Кениг болвчн, полигическ көдлэчирэс негинь дахулх зөв авув. Тийгхлэрн би чамаг, эс таньдг болвчн, дахулсм тер. Цергэ улст таньлдхд йир амр. Мадн хойрин таньлдһн ямаран болва?

Ах лейтенант өцклдүр асхи болсн йовдлын

тускар санхар седсн уга. Эн цааранднь. — хальмгуд Сталинградын ца эс бээнү? Эврэх-нәннь улсла, чамаг таньдг күүкдләнән болв чигн харһадчн бөөвзэ гиж би санлав. Цаһа сансм, нам хар санан болн гив, — гиж саналдв.

— Седклдтн ханжанава. Дәкәд цаһан санан хар сананд кезәд чигн хувршго, Иван Степанович, — болж Очр хансн дууһар хэрү өгв.

...1942 жилин июнь сард фашистир Донбасс талас дэврлн эклв. Өмн үзгин фронтын цергүд өшәтнә холван ик чидлмүдт цаг зуураp шахгдж хэрү цухрж йовла. Ар Кавказур фронт өөрдв. Өшәтн Сталинградт һалын цәкллһн мей хурдар күрх зураһан күцәхәр һалышв. Һазад Европин орн-нутгудас дәэнд кергтә тоотынь цугинь авад Советск-Германск фронтд олзлжах фашистирт юн чигн, тер дотр күүнә әмн чигн харм биш билә. Хаалһдан харһсан шатаһад, алад, шатсна үмсн дотраһар, үкснә цогц деерәһәр, шатад угаһинь уганд бүтәһәд, үкәд угаһинь нулымснднь чивәһәд — иигәд Советин орн-нутгин һазрар хойрдгч жилдән тавшж йовх төмр хадарта һосдуд хальмгин һазрур өөрдж аашсн цаг билә.

Дәэллджәх цергүдин ханьд май сарин эклцәр орсн 110-ч онц дивизь июль сарин хойрдгч өрәлд бүкл арви һурви хонгин дуусн Тең деер харслт бәрж ноолджала. Эн цагла немшин дәәнә машинә цоклһнд хэрү һарч йовсн Өмн үзгин 37-ч, 9-ч, 12-ч, 26-ч, 56-ч цергүдин цухрлн хальчлж өшәтиг сөргж дәэллдв. 1942 жилин июлин 22-т Өмн үзгин фронтын штабин һарһсн дәәч закврар дивизь маңһдураснь авн

37-ч цэргин резервд харх бээсмн. Болв төр цагла эн үзгт бээсн күчр бээдлд чигн орман хайж харх зөв дивизьд өггдш угань ил. 110-ч дивизин хойр хажуд немшиг сөргжэсн 156-ч болн 157-ч йовһн цэргэ дивизьмүд бээсн орман даруһ цухрв. Өшэтнэ дэврлт күч авчиовна. Советск-германск фронтур немшин шин чидлмүд ирэд орулгдад бээв.

Июлин 25-д өшэтн эврәннь мотомеханизированн дивизь зун арвдгчин өмнөс дэврүлв. Эн саамд зу шаху танк, кесг олн самолетмүд дөнтөһөр аврлт уга дэврлт бүкл өдрин дуусн кеж, аһар, элс, утан һурв хольдулж, теңгр назр хойриг негдүлв. Манһдур асхиднь июлин 26-д өшэтн зун арвдгчин хойрдгч эшело шахад энүг бүслэд авхар седв. Тең һолын көвөн усн күүнэ цусар оошкрв. Тең һолын хойр эрг гинһсн сумдт сиичгдв, үкжэх улсин зовлнгд түңшв, болв баатр үрдиннь нег мөслсн шиидвр дахж, бас теднлэ хамдан өдр, сө уга сүрэлкж ура! хээкрж бээх болж медгджэв.

Тең деер болсн күчтэ ноолдана кезэ чигн мартгдшго июль сарин сүл өдрмүд. Хальмг 110-ч дивизин цэрглэчнр урдк өвкнриннь үлгүрэр, Төрскән харсж ноолдсн цагтан мөрнөсн буушгов, буухла — дэкж мордшгов гисн темдгән медүлж, эмэлиннь зүн дөрөһән тээрч эс хайдг болв чигн, негән үзлцхв, хэрү цухршгов гисн тоолврар нег мөслж ноолдв. Нам «тоорм бүргх һазрм Теңгин көвө болг» гиж шиидсн дээчнрин то олн болх.

Немшин «цевр цусн» Теңгин хойр көвөн элснд уугдж шаварв. Хальмг дивизьэс чигн ик

хару харв. Ажинов күүтрин шидр болсн күчтэ ноолданд дивизин комиссар Сергей Федорович Заярный баатр зөрмгөр ноолдж йовад алгдв.

— Эзлсн бөөрчэсн хэрү цухрл уга зурхан хонгин дуусн өдр, сө уга сержант Дееликэ Эрднь эврэннь үүрмүдэн хардж ноолдв. Эн күчтэ аюл арвн хурзн өдр, арвн хурвн сө, эмсхл авх агчм угаһар буслв.

Дееликэ Эрднин тускар Өмн үзгин фронтын «Төрскнэ туурмжд» гидг газет «Советск баатр Эрдни Деликов» гиж нерэдсн статьядан ингж бичв: «Теңгин зөргтэ харсач Дееликэ Эрднин туск үүмэлһтэ зэңг өцклдүр мана газетэс цуг фронт умшв. Теңгин төлө кегджэх күчтэ ноолдан мадн дунд зөргтэ кесг арвн, кесг зун героймуд, советск чиирг баатрмуд үүдэнэ. Дееликэ Эрднь — тедн дунд сэн гиснь, туурмжта тоотас — туурмжта гиснь, зөргтэ тоотас — зөргтэ гиснь. Энүнэ тускар цуг фронто бахтж келжэнэ. Энүнэ зөрмг үүлдврэр байр-бахмж кеж цуг орн-нутг давтх.

Эрднь маднур хальмг теегэс ирлэ, украин-цирлэ болн теңгин хазгла, узбеклэ болн грузинлэ негл харлцсн ах-дунь метэр ээмэн харһулж зогсла. Советск олн-эмтнэ дээч ах-дү боллһн кезэд чигн күүршго. Эн ах-дү боллһн дээни һалд бас чигн батрж болгдв. Энүг дээнд үксн иньгүдин болн үүрмүдин эрүн цусн зун-зун жилмүдт батрулв.

Шидрхн күргл Дееликэ Эрдниг зуг энүнлэ хамдан йовсн үүрмүднь меддг бээсмн. Эн бас мадна кенләмдн чигн эдл билэ. Энүнэ өрч дотр төрскндэн дурта коммунистин халун зүрки

цокчала. Төрскндэн дурта, унтршго дурн өшө-
тнд ээлтшго жигшүрлт Дееликэ Эрдниг үкл
уга үүлүр көтлв. Үр дээч, Дееликэ Эрднь чам-
ла эдл билэ, кергтэ цагтнь чи чигн терүнлэ эдл
ээмшг уга баатр болж чадхмч, болх чигн зөв-
төч.

Төрскнь Дееликэ Эрдньд күчтэ селм бэрү-
лж. Теегин уужмин көвүн фашистирин бронь-
та андн машидэс ээж, сүрд гисн чигн уга.
Танк хамхлдг бууһарн төвөр хагдсн сумд нис-
св: немшнрин өөрдж ирсн бронемашидин тү-
рүнкнь һалд орагдв. Дэки кесг сумн — дэки
хойр машин шатв, утанд бүтв, хаальв. Деели-
кэ Эрднь цааранднь хав — һалын күчтэ ээм-
шгтэ келн фашистирин дэки нег машининь ор-
ав.

Фашистирин техникиг тиигж күүчх кергтэ!
Сулдан бээдг Тенгин төлө тиигж ноолдх кер-
гтэ!

Үкл зөөсн фашистирин самолетмуд Деели-
кэ Эрднин деер бомбан асхв. Болв зөрмг, һав-
шун сержанг күндэр шавтсн бийнь эврәннь
бээрән үлдэж һарсн уга. Цуснь чилэд үкжэ-
һэд, эврәннь үүрмүдтән эн иигж хээкрв: «фа-
шистск өзднүдиг цоктн! Манахн цухрдм
биш!»

«Эннь Дееликэ Эрднь баатрин сүл үгмүдн
бээсмн, бидн эн үгмүдинь туурсн дээч — ге-
ройн дээч герэснь гиж давтжанавидн. Мана-
хн цухрдм биш! Командирин заквр угаһар со-
ветск дээчнр цухрдм биш.

Нег чигн ишкмд хэрү һархм биш! Дурго
жигшүрлһтэ фашистирин өзднүдлэ баатр зө-

ргтэ Дееликэ Эрднь метэр ноолдхмн. Гиглерин хар өзднүүд Тен деер эврэннь үклэн олх зөвтэ».

Эн статьята газетиг даруны гилтэ Лижин Очр авв. Газетиг эхнэснь авн сүл күртлнь умшчкад, цааранднь юн гиж келхэн, ямаран шиидвр авхан медж ядсн бээдлэр Солодовур эн хэлэхэд; — Ах лейтенант, Тен деер юн болжахнь медгдженэ, — гиж эн арһул келв.

— Очр, чини седкличнь медженэв. Чини ормд би чигн иигж ээмсх билэв. Нег үлү таньдг өөрхи күн... баһ наста көвүн... Кемр эс үксн болхла, тер зөрмг-баатр бас чигн кедү үүлдвр үүлдх бээсмб?!

— Үр ах лейтенант! Би эндрин бийднь штабур однав. Эрлһ ода бичнэв. Цааранднь би тесж бээж чадшгов... — Очр цаас авад бичв.

Эрлһиннь хэрү күлэхэд бээж цөкрж суусн нег өдр эврэннь нерид ирсн бичг Очр үзв. Таньдг хар... Кенэсв?

— Семен Израилевичин хар... Мөн, мөн... Эн ю бичсн болх?.. Очр адһмтаһар секв. Шүлг.

Эрднин төрсн улсур, мини шүлг, нис,

Энүнэ амтнднь күрч даруны сөгд:

— Тадн цергт чиирг кү илгэжт,

Төрүнэ баатр эминь болдар һадрлжт.

Өвкнриннь цусн энүн дотр буслв!

Өшөтиг цөклсн һалар эн услв.

Алач-махчирт даруны үкл олв,

Алдр жирһлин диилврнь эн болв.

Алтар солһһтрсн өдрмүд шинэс ирх!

Аанан урдк өдриг, болв, эн мартулшгс.

Төрүнэ сарул герл дөкн уханд орх,

Тегэд туулин баатрмудас энүг салһшго!

Эрднй гисн хальмгар — эрүн-үнтэ — гидг...
Эн нёриг тегэдчи чамд өгсн болдр!

— Дееликэ Эрднин төрсни Сталинградас хол биш, — гиж Очр зөвэр тагчг бээчкснэннь хөөн Солодовур хэлэж келв.

— Чи нег цөн хонгар одад ирх болвзач? Би штабин начальникд келсв. Полкин командирт чигн келж чаджанав.

— Намаг сүлдхшгоlm. Юн гиж теднэс сурхв?.. Тиигтлэн би Герой болсн биш. Тендөнэ чи ман хойр Сталинград деер бомбс янж хайсиг хэлэнэд нег сөөни дуусн зогсад харсн тоод авгдшгоlm... — Очр күчнэс инэмсклх бээдл харв.

— Чи Герой бишч. Болв чи Геройин «ахнь» болж чадх эсийч? — болж Солодов инэмсклв.

— Болжану? Би оч келнэв. Чамаг дуудсн цагт, ахм гинэд цөлдэд бэ, — болж ах лейтенант келжэнэ «Өвкинти нерд тал-талдан болдмб?» гихлэ хальмг улсин нерд тиим болдм гиж кел. — Солодов сээхн кеемсг инэдэрн чирцнж инэв. Очр чигн инэжэнэ.

— Чи йовшгоlmч. Немшнрэс ээжэдг болхч. Дэкэд Сталинградар дэврж йовхм болжана... Солодов келчкэд Очр тал доранур хэлэжэнэ.

«Сталинградар дэврхм гиж Солодов яһад келжэхинь, яһад бийүрн эс медгчэр хэлэжэхинь Очр меджэнэ. Эн хойр дэки инэлдв. Солодов худл келж полкин командирэс Очрин төлэ сурш чигн уга, Очр мек харнж йовш чигн уга. Тиигэд наадад бээх цаг чигн биш. Эдн зуг хоорндан, нег-негэн медсн хар уга тоолв-

рин үлд негл бичкн күүд кевтэ иигэд ухалад, негл төртө үүл хайлжах метэр күүндвр харһад сээхнэр» бурсндан байрлж инэлдв. Очриг сул-дхад харһвчи, эн альдаран одхв?

Болв инэди цаг-зуури бээсми, зовлигта, амр биш хүүвллтиг невчк тарах, терүнд нег бичкн болвчи завсрлт өгх хоосн седклэрн кииндэн болвчи байрлсн бээдл харч бийән меклх... Цагтан иим, ялхдан гени тоолвр гиж 42-гч жилин зунас талдан цагт сангдх эн тоолвр, тигхд бийән «меклхд» нам кергтэ чигн бээсн болх. Зуг энүнэ цагинь медхм гиж келнэ. Болв бийән меклх үүл учрах тиим күчр цаг бичэ учртха гиж мөрөдхнь — йиринэ бээх... Тиим цаг учрашгоһар саг бээхм. Фронтод йовх салдсин чигн, гертән үлдсн көгшән чигн күсл иим бээсми.

Хальмг зун арвдгч дивизин баатр-зөрмг нань чигн үүлдврмүдин тускар Очр газетэс чигн, үүрмүдэсн авсн бичгүдэс чигн меднэ. Болв Очр эн дивизь икнkdән Тең деер ик һарула харһад тарсинь чигн меднэ. Советск цергә наадк чигн частьмуд урдк кевтән хэрү цокгдж цухрж йовхинь Очр бас меднэ. Сталинградск фронтын зүн хажуднь харслт бәржәсн 51-ч әәрмиг өшәтнә 4-ч танков әәрм Цимлянскин районд дәврәд орж ирсинь, өшәгнә церг Сальск-Красноармейск төмр хаалһ көөһәд орж йовхинь Очр бас меднэ. Эн тоот ик һашута. Очр эн әәрмин тускар урднь газетд умша. 1941 жилин чилгчәр 51 болн 44 әәрмс Хартеңсин флотла болн Азовск дәәнә флотиллә хамдан Керченск тоха арлыг десантсин күчәр

сулдхад нерэн хархла. Урднь эн ээрмин командирин дарууны бээсн, ода командир бээх генерал-майор Колосмиев зөргтө, эврэннь кэргэн меддг, дээнэ хавшун начальник гиж сонсала. Болв ода юн болж одв?... Тэгэд чигнэн йовдл Очрд дегд хашута.

Болв энүнэс үлү хашута зэнг Очр дарук өдрмүдтнь сонсв:

Дөчн хойрдгч жилин августын 10-д Хальмг АССР-н нэг района центр Приютниг фашистур эвлэ, 12-д эдн республикин хотл балһсн Элстүр орж ирв... Очр минь одахн гилтэ «Орн-нутгм» гидг шүлгтэн «Дүүрн байрта өргн һазрм Дүүвр айсар дуулна...» гиж бичж, терүг дуунд орултха гиж айслачд илгэсн бээнэлм. Ода тер байрта өргн һазртнь, төрсн нутгтнь немшир бээх... Энүнэ өрк-бүл яһв? Очриг гертэсн һарч йовхд һарад хойрхн сар болсн көвүтэһэн үлдсн... Ода тер көвүнъ арвн сар болчксн... Очрин гэрэд орж ирсн немш офицер ямаран бээдлэр бийэн бэрх?.. Шин «эзн»... Гэргн көвүн хойрур мел тал-талданар хэлэх...

— Цуг эн тоот тоолврмуд цаг-цагар хээпэд, зөрц олад харһсн эмсхлин инэдиг даруны мартулж, эврэннь саак хорта, киитн чимкүрдэн күүнэ чеежиг хавчж, зүркиг шарклулна.

— Йовх кэргтэ, фронтур йовх кэргтэ, нань арһ уга! Яһад болвчн, юн чигн эвэр йовх кэргтэ. Очрин цуг тоолврмудын аш сүүлднь үүддг шийдврнь зуг иим.

Августын дунд суһар 28-ч ээрмин политическ энг баһ политрук Лижин Очрин эрлһнд хэрү өгв. Хальмг 110 онц дивизин политическ

энгин медлд одтха гисн залвр энүнд өггдэ. Аш:суулднь байрта:хэрү:авсн Очр эврэний:сэн үр ах лейтенант Солодовур ирв.

— Не, Ваня, менд бэ. — Очр дегд байрлх-ларн, дээнэ зокалыг эн саамдан мартад, «Ваня» гиж дуудж йовхинь ах лейтенант бийнь чигн меджэнэ.

— Иим амрар нарч болдм биш, Очр. Эврэний келн-эмтни дивизьд одлһн чамд ик байрта йовдл. Би эн байричнь үнн седклэсн хувацжана. Чи бичэ адһ, зун арвдгчдан күрэд бээхч... Би минь ода күрч ирхв... Иигж келэд, Очриг «керго», «яһнач» гиж келтл гүүһэд нарч одв.

Эн үндэн удсн уга. Хэрү орж ирн гимнастеркиннь хорма өргсн болла, — өрэл шилин өрэлцэ спирт нарһад стол деер тэвв. Цаһан хорһлжн хойр кружкд авч ирэд, хойраднь келһэд, шилднь нег хурһн дүнгэг үлдэв. — Энүгинь политрукд, — гиж эн келв. Нег ик шанһ усн бас белн болчкв.

— Не, Очр, чини төлө, зун арвдгчин төлө, дийлврин төлө! Баатрмудын то холванд өстхө! Ах лейтенант кружкан нартан бэрчкэд Очриг уухинь күлэв.

Очр спиртиг амсн бийэри адһмтаһар хэрү тэвчкэд, негл һашун амтнд биш, му үнрт оутж бээх метэр хамран бэрэд хооран нарв. Эн дарунь хэрү столур өөрдэд терүн деер бээсн шанһта уснас холд-холд гилгж хойр-һурв зальгв.

Солодов бэржэсн кружкан хэрү тэвчкэд элк хатж инэв: зун грамм спирт ууж эс чадх яһ-

жахмч? Чи тиигхлэ, хээмнь дээллдж йовх частьд оч дала юм кеж чадшгоч...

— Би спирт ууж үзэд угав, — болж Очр зөвөн келв.

— Чи дээллдж бас үзэд угалмч... Тер бийчнь дээллдхэр йовжанач. Аль политическ кедлэч күн уудго болнжанч... Дээнд нег взвод, рот толһалад немшин өмнэс дэврх йовдл политическ кедлэчнрт чигн харһхм болжана. Нар бэрлдэн чигн болх. Чини өмнэс шал согту немш офицер зөрлцх. Тер цагт зөргтэнь авх... Согту күн — зөргтэ. Аль, цөргчириг ноолданд орулчкад, эврэн арднь «Төрскнәннь төлө, уралан!» гинэд хээкрэд үлдхвч... — Солодов юн чигн эвэр Очриг уулһхар седхлэри невчк давулчксан медв. — Согтуг эрүл диилхнь медгджэнэ.

— Үр ах лейтенант, би чадшгов. Би... би өрөлинь уунав...

Ах лейтенант гиж энүг эн саамд нерэдж, энүнэс эврәннь баһан темдглж сурлһн эрк уулһнд татув гиж Солодовд медүллһн чигн бээсмн. Болв минь ода салад нарчах үүрлән уусн нежэд зун грамм деерэн кен кенэс ах аль дүүһән тооллцх учр уга гиж санси ах лейтенант энүг дэки «уучк, Очр, уучк» болж шахв. — Чини төлө, чамаг диилвр бэрж өмдменд үлдтхэ, — гинэд Солодов эврәннь хувэн авад, таслл уга, шимжэх э һарһад ууһад, ардаснь усар дарулчкв. Эдниг иигэд бээгл батальона политрук орж ирв.

— Чамаг биди күлэж ядад эклэд уужанавиди. Нааран өөрд, хувчнь бээнэ, — гиж ке-

лэд Солодов столын дорас одак шилэн авв. Терүнднь үлдсн спирт уснла харһулв. Бээсинь цугинь эврәннь сулдхсн кружкдан кев.

— Хойрули таньлдгн... Чамд би келж эс бээлв?... Сталинградт нег сө яһж хонсан...

Нанла тиигэрэн оддгчнь эн. Ода дээллджэх частюр йовжана... Эврәннь 110 дивизүр... Балһсн деер бомб яһж ундгиг меднэ, зуг немш үзэд уга...

— Не, Очр, тана төлө! Политрук бас уучкад, ардаснь ус зальгв. — Биди цуһар эврэ цагтан эрк чигн уудго, дэ чигн үзэд уга билэвидн. Ода уух кем чигн харһна, үкл үзх аэмшг чигн харһна. Цаг тиим болв. Уухларн, бичкнөр...

Очр эврәннь хүвэн уух зөвтө болв.

— У, сээхн, өргн хальмгин тееглэ эдл седклтэ орс үүрмүдиннь төлө! — гиж Очр келэд, кружкд бээсиг аман секжәһэд кеһэд оркв. Эн таслад уухар бээлэ, тиигн гихнь терүнднь нам таслдг дала юмн чигн уга бээж. Спиртиннь ардас хоосн ки татад, эн нам үүрмүдиннь инэд күргв.

— Йир хойрхн зун грамм билэ. Терүг һурвн залуд хувахла, юн болжана? Чи эәнэч...—болж Солодов Очрур алң болсар хэлэв.

— Мадна седкл медсидчнь би байрлжанав. Орс улсин у седкл гихлэрн, чи ах лейтенантиг келжәнэч, намаг таяд угач... Энүнәнчнь седкл хальмгин тееглэ эдл гидгнь үнн. Орс улс дунд чигн иим күүг бас хээх кергтэ... Би энүг дахад шатжасн һалд чигн, урсжасн уснд чигн орхв.

— Политрук чи нанд бас таасгднач, — болж Солодов инэмсклчкэд:

— Эн тускар би тадн хойрт иим нег йовдлын тускар келсв, соцстн. Политическ кэдлэчир медх зөвтэ. Тадн бас залуслмт... Солодов эврэннь политрук Очр хойрин ээм деер харан тэвж бийүрн шахад: политрукмуд цуһар иим маштг болнал гиж шог һарһж инэв. — Политрук бас тиим хахр, болв өргн далта, чиирг дүртэ хар залу.

— Цуһар маштг болхшл, цуһар медрлгэ болна, — гиж политрук чиклвр орулв.

— Медрлин тускар хөөннь күүндий. Түрүн дээндэн орчкад, терүнэсн ирэд... Солодов дэки инэв.

— Зөвтэ, кел. Ухана тускар хөөннь гисн бээдлэр политрук толһаһан гекв.

— Не, ю келхэр бээлэч, шулудич. Мини йовх цаг өөрджэнэ, — болж Очр эрсд бээсн хадасн деер өлгөгэ махлаһан авв.

— Э, мини келхэр седдгм... Бидн политруктаһан хойрулн нег-негндэн дурта болжанавидн... Мини урднь церглжэсн частьд йир хойрхн күүкн бээдмн. Негнь эмч, наадкнь — санитарк. Хойрулн баахн-баахн күүкд, сээхн... Хоорндан йир эцкр болдм, альд болвчн хамдан йовцхадм. Тиигхд бидн дээнэ училищ төгскөж ирсн арв шаху лейтенантнр тер частьд ирсн бээлэвидн. Мана көвүд цуһар одак күүкдлэ таньлдхар седцхэв, зэрмнь хөөннь дурлдад тарцхав. Нег дэкж би бас нег лейтенантта хойрулн эднүр ирэд сөөни өрэл күртл сууввидн. Бидн таднд дуртавидн, иньглий гихлэ,

тедн усхад кевтнэ. Бийсинь салһж авад күүндхэр седхлэ, бас салһш. Тадн хойр холвата болвзат гихлэ, тедн «холвата эс болвчн хөрн жилд хамдан бээһэд, нег-негндэн ижлдэд, нег-негндэн дурлад салшго болж үгэн авлцлавидн гижэнэ. Нег күргнд одтн — гижэнэв. Тиим юмн бээдм биш гилджэнэ.

— Кедү дүнгэ сэн иньгүд болвчн нег күргнд одхар бээхший?... болж политрук инэжэнэ.

— Цааранднь сонслт... Мини хажудк лейтенант бас нег баахн цагт суужаһад, намд шимнджэнэ: Ваня, йовий, оч унтий. Ки сууһад яахв гижэнэ.

— Болһажа, эднчнь невчк ээлтжэнэ, — гижэнэв.

— Эднэ ээлтсэр ю кейэ, — гиж лейтенант цөкржэнэ.

— Ода чамд тегэд юн кергтэ? Тегэд яһад ирлэвидн?..

— Танх болвзач? Цаадксиннь келсинь сонссн угавч? — гижэнэ.

— Ю келвэ?

«Бидн хойр нег-негндэн дуртавидн» — гижэнэлм, гиж лейтенантм келдг биший.

Тиигн гихнь, бидн нег-негндэн дуртавидн гихлэнь, көвүн күүкн хойр болһж. Терүгэн лейтенантм эврәннь нег үүрт келж. Тер зэңгмдн батальона командирт күрч. Комбат эвртэ гидг залу билэ. Тиньгр, наач, инэч. Нег дэкж тер хойр күүкнэ өөр эн келжэнэ: — Цүг батальондан хойрхн күүктэ, ташр тер хойрмидн нег-негндэн дурта болжана, тегэд мана лейтенантирас му хөвтэнь уга болжану?...

— Соньн, инэдтэ йовдл бээжл терчнь, — болж, политрук таасв.

— Түүнэхэр та хойр нег-негндэн дурга болад, энүнд бээсн күүкдиг хув уга үлдэхэр бээвзгот? — болж Очр инэв.

— Уга, бидн тер лейтенантла эдл тиим хоосн болхий? — гиж политрук Солодовур хэлэв. Тер лейтенантнь бийнь йосн көвүн биш бээсн болвза?..

— Көвүн болхларн эвртэ көвүн. Учрнь юунд бээсинь би таднд келсв. Санитаркиннь нерн Саша. Терүг күн санитарк гиж дуудмн биш. Саша гиж нерэдм. Эмч бийнь терүг Саша гинэ, тиигхлэнь цергчнр бас тиигж нерэдм. Мини үр лейтенант терүг көвүн болһад бээж. Цергчин хувцта, киилгтэ, шалврта, көвүн күүнэхэр хээчлчксн ахрхн үстэ...

...Тав хонсна хөөн Лижин Очр хальмг онц 110 дивизьд ирчксн, дивизиона комсомолын бюрон даалһврта сeglэтр болв.

Зензели Улан-Хол хойрин хоорид күчтэ ноолдан болжала. Кизляр — Ээдрхн хойриг залһжах төмр хаалһ немшнрт кергтэ бээсн.

Очр бас нег дивизиона сeglэтр, эврэннь урднь таньдг Нарна Бадмла күс-дундур жил болад эн дивизин штабин һазр герт харһв. Энд Көклдэ бас церглжэнэ. Эднд келх, күүндх үгмүд чигн бээлэ, нег-негндэн сонсхх соньн зэцгс чигн олдхм билэ. Болв ирэд һурв хончкв. Тиим эвтэ цаг учрж бээхш.

Маһндур өрүндэн дэки «уралан!» — гисн заквр өггдх... Саак нег хотхр эс гиж нег өөдм булалдх... Ода кевтэд амрв гиж учр уга. Сөө-

ни өрэл болчкв. Болв Очр нег саамд дэн, не-
мш, үкл гинэд һуньрдг болвчн, нег саамдан
эврэннь хальмг һазрт ирчксндэн төвшүн жир-
һлэн санж, терүндэн бахтж, агчмин зуур болв-
чн бурхар седнэ.

Эндр Очр яһж? Зөвэр халун ноолдан бол-
жатл Очр «бүтжәнэв» гинэд окопасн һарх-
лань, хажуднь бээсн цергч: «Үр лейтенант,
шавтж одвт? Икэрий?» — болж дорваһан се-
кж энүнэ «шав» боох кенчр хээж адһсиг үзч-
кэд, бийнь нам алц болж:

— Альдаһарн шавтх билэв? Чеежэрн шав-
тув, — болж келчкэд, хэрү окопурн эн орла.

Тиигн гихнь, окоп дотрк уутьрсн болад, те-
рүнэ амн деер һарчкад, сумнд көөгдэд дэки
хэрү ордгнь тер болжана. Энүнэ үр чечен Са-
бир Очрла юн болсинь хөөннь оч медчкэд: үр
лейтенант, окопиг хальмг тееглэ эдл ууһар
кеж болшго гив. Энүнэ келснд Очр хэрү өгсн
уга. Эн сумкан секэд, терүнэсн тевк-тевк кесг
цаас һарһж авад адһмтаһар:

Өндр деер һархнь
Өнр теегм делггднэ.
Окоп дотрнь орхнь
Өрчд ээвлхәм күлгднэ.
Менд, теегм, менд...
Маднан күлэж бөөлчи?!
Үрдчнь ода чамд
Ирчксн бөөнэ. Медлчи?!

Очр цаасдан һартан бэрн бээж өндөһэд эр-
гндэн хэлэв. Эжгэрэд үлдсн хулсн эрстэ маш-
тг-маштг гермүд зөвэр уужмд үзгдв. Эн гер-
мүд Очрд темдгтэ. Тиигэрэн Очр өцклдүр сө
одад ирлэ. Эн гермүдт нег чигн күн уга. Г'е-

рин эздүднь — медэтнр, бичкн күүкд немшн-
рәс зулад, бултад хотхр, шуһу орлдад йовж
одсн болх бөөдлтә. Гермүдин һазань такасин
тээрәд хайчкскн кәлмүд кевтнә, өрвлһс цац-
гдж. Гермүдин ца, довна ташуһар немшир
харслтд бөөнә. Очр эн эжгорскн гермүдүр хә-
ләжәһәд, һартк цаасдан тинилһәд дәкн бичв.
Эн саамла окопд күрл уга, арвад дүнгә метр
уужмд жиигәд, ишкрәд кесг сумд ирәд унв.—
Дорагшан! — гиж уулын күн хәәкрв.

Эн саамд Очр үнндән дорагшан сууһад,
окопнн йоралас дееснән хәләв. Бүргскн тоорм
һазрас һарскн утан метәр эднә деегәр кииск
окопур оржахнь үзгдв.

— Үр лейтенант, таниг немшин снайпер үз-
чкиж, — гиж саглскн дууһар Сабир келв.

— Яһж медвч?

— Ямаран төвәр хав тер...

— Сумн яһад эс тусв тегәд?

— Невчк хол болад, күрсн уга.

Цуг эн йовдлыннь тускар Очр эндр үүрмүд-
тән келв. Сталинградт ах лейтенант Солодовла
хойрулн нег сә яһж өңгрүлснәннь тускар кел-
хән мартскн уга.

— Не, ода унтцхай, шаман унтратн, харулл
бәәх цергчирән би һарад хәләчкнәв, — гиж
келәд Нарна Бадм босв. Очр чигн үг келж
күүндвр цааранднь уттхар седж бәәхш. Болв
нөр эс күрч өгхлә, энүнд иигәд зүскн зүүл
тоолвр орад бәәлго яахв. Элстин тускар, те-
рүнд үлдскн гергн көвүн хойриннь тускар эн
санна. Теднә тускар келх ик дурн бәәнә, бо-
лв әмтн юн гиж сарв, Үүрмүд шог һарһхар

белн бээх гиж эн бас саглна. Элст даруһас сулдхгдх зөвтэ. Энүнэ сулдхврт орсн болхнь. Очрд эннь нег ик хөвнь болх бээсмн... Болв эннь — иргч... Иим иргчин тускар күүндж болхм билэ... Күн үг келхш... Очрд иим күүндвр талдан нег сагллт, сагллт биш, ээмшг үүдэнэ. Ямаран? Катя яһж бээсн? Эмтн терүнэ тускар ю санжадг болх? Немш офицермүд манад бээдг болхий? Нурвн хората патър үзжэж немшир терүг олзлл уга бээшго... Катя Коля хойр мини бээдг бичкн хорадан бээх. Тедид болжана... Катя Коля хойр... Коля юуна чигн аац медшго нилх. Катя тер хорадан һанцарн гишц... һанцарн...

Очрд иим тоолвр кесгэс нааран ората, болв энүгэн толһаһасн көөж мартхар седнэ. Өдрт мартгдна, сөөд... Нег үлү иигэд нөр угаһар тагчг кевтсн цагт дэкн сангдна. Яахв? Күн амрхин төлэ биш, ноолдхин төлэ үүдсн болх зөвтэ; соңсл, үзл уга кевтхэр биш, цугинь медэд, эс медхлэ санад, ухалад, байрлх цагтан байрлад, зовх цагтан — зовад йовдг зокалта... Очр иим тоолврасн дэкн зулна. Мартхар седнэ. Болхш.

— Манһдур болх күчтэ ноолдан мадниг күлэжэнэ, — гиж келсн Көклдэн дун Очрд соңсгдв. — Таднд учр уга. Келн ясн уга, тегэд чигн бурад йовх улс болжанат. Пүрвэ бидн гилдэд ура! хээкрэд һалд орад ээмшглэ чигн харһх, эмнэсн чигн шордх... Очр Бадм хойрин келдг үгмүднь тийгх дутм улм давад йовх болжана.

— Көклдэ, чи политическ көдлэчнриг күч-

цэр үнлхшч... Би меднэв. Болв чигн комсомольцричнь бидн сурһж эс өгхлэ, фашистнрлэ яһж ноолдж, тедниг яһж диилхвч?

— Мини комсомольцнр чини цээлһр угаһар чигн му бишэр ноолдж йовла... Көклдэ иигж келчкэд, цааран эргэд, өрмгиннь ик зууһарнь голһаһан ораж авад кевтв.

«Очр нанд өөлсн уга эс болхий? Манһдурган энүг бийүрн дуудс, эн нанд, мини пергчнрт кергтэ... Сэи комиссар... Зоя мана частьд бээнэ гинэд ода энүнд келчкхлэ, эн төрүц уншго, намаг чигн унтулшго»... Көклдэ иигж ухалн бээж нүцкн үлдсн хойр көлөн такинэд өрмгиннь ханцнаннь нег үзүрэрнь болвчи дарулх саната. Болж өгхш. Болв энүнэ иим түүрчлһн удам болсн уга, эн дарунь унтж одв. Бадм ик эрт унтж одла. Эн хойрин сүрклсн э Очрд харшлжах болж медгдхш. Эн зуг эврәннь үүрмүдин иим «аңхун», төвшүн бээлд сөөни үүлтәһәр үлү үзж байрлжана.

Очр өрән өмнхн оч унтв. Дарунь гилтэ энүнд зүүдн орв. Сөөни дуусн, минь одахн күртл энүнэ санж бээсн тоотнь цаарандан зүүдн болж үзгдв. «Өдрин киләсн, сөөни зүүдн» гидгчнь эн болжана гиж сандг арһ зүүдндән герүрн ирсн Очрд уга. Эн ода үндән нег күүнә герин терз тус сууна. Терз секәтә. Терүгәр серд-серд салькн үләһэд бээнә. Тер гернь Элстд бээсн энүнэ бийиннь патър чигн болсн болна. Холд дуулсн дууна айс терзәр орж хадгдна. «Очр энчнь чини «Орн-нутгм» гидг дунчнь... меджәнчи?»—гиж баахн гергн келнә. Энүнэ бийиннь шүлгин үгмүд болж Очрд мед

гдхш. «Мини шүлгин үгмүдинь сольчкхн бол-
хий?» — гиж Очр уурлна. Энүнэ хажудк гергн
кенэнь бас сээнэр медгдхш. Гергн талдан чиг-
н болтха, шүлгин үгмүд яһад талдан болжа-
хмб?... Э... э, Санж аашна. Айсч! Сурхлта
энүнэс... — Э-э!

Очр өсрэд серэд ирв. Энүнэ өмннь Көклдэ
зогсад хувцан өмсжөнө.

— Сталинградт иигж унтдг билч? Энд ун-
тж болшго. Бас чигн унтхла, дотр өмсдг һан-
цхн нимгн шалвртаһан һарад гүн гижәнөч.
Тиним шалврта күүнд автомат атхулчкхла, йир
зокалта болхм гиж Көклдэ келж инәжәнө. —
Немшир сүрдх...

Болв Очр сөөнәһә, унтхиннь өмн босад ху-
вц-хунран өмсчкәд кевтсн бәәж. Эн дарунь
гилтә белн болчкв. Хувцнь невчк үмглдәтә...

Өр экләд цәэлһнлә немшир бас экләд хав.
Артиллерийск белдвр сән чиләд уга бәәтл, эд-
нчн дәврәд аашна. Хальмг дивизь жирһл үкл
хойрин негн гиж шиидсн сөрлцжәнө. То уга
сумн зүсн зүүл дууһар жиигж ниснә, мин-
мүд дара-дараһан олж хаһрцхана. Энүнәс
үлү нигт чигн сумнд дивизь орад һарад йов-
сиг меддг герчнр бәәнә. Очрд эн туск газетәс,
әмтнә келснәс медгднә. Көклдә болхла ноол-
дана дамшлт авчкхн күн. Зөвәр ик нигт сумн
дотрас әмд һарад йовсн урдк цаган санж, су-
мн эн саамд чигн намаг авч чаддм биш гиж
санж ура! хәәкрж, эврәннь дәәчирән дахулж
дәврж йовх болж Очрд медгдв.

— Юн чигн арһар эндр мадһла йовж үз.
Мини дарукм цән хонг хооран шавтад һарч

одла. Терүнэ ормд негдгч взводын командир бээнэ. Взводан сээнэр толһалж чаддг билэ. болв рот толһалһһнд невчк сул... Аль эмэжэ хмб?... Взводмудын командирмүд болж энүнэс насарн медэтэ, дэрин үнр меддг улс бээнэ, аль теднэс эмэжэхмб?... — гиж Көклдэ өрүн эврәннь ротан дахулад һарчаһад Очрд келдэ. Эндр болх ноолдана нүүртк цергчһрлэ хамдан йовх зөв батальона комиссарас Очр авчкла. Тегэд чигн Көклдәһүр ирх зөвөн эн өгв.

Каштга Көклдэ эврәннь ротан дахулад, үзгчиг уга хажах немширин автоматмудын өмнэс һарв. Автоматын асхржах сумд ротын кестинь унһав. «Кевт!» гиж заквр өгн Көклдэ бийнь нег хэврһ талан киисв.

Фашистһр унад-босад, унад-босад, улм-улмар өөрдэд йовцхана.

«Сумн хэтэр, үрэл уга, эрвлж хатха!» гисн полкин командирин заквр бас бээх. Болв автоматта өшэтнэ өмнэс винтовкар хажах цергчһриг ташр суман эрвлтн, болв диилтн, көөтн гиж неклһн күцш уга санан, — гиж Көклдэ санж йовна.

Эн саамла фашистһрин хөрэд дүнгэ танкс һарад ирв. Тавн танк Көклдән подразделение ээлжэсн бээрнүр хэләһэд аашцхана.

— ПТР белн бол! — гиж ротын командир хээкрв.

— Үр ах лейтенант, бидн белнвидн! — болж взводын командир арвн дола-нээм күрсн дүнгэ наста, эццн шар көвүн, баһ лейтенант Бычков тодрха үгмүдэр хэрү өгв. Кевтн кев-

тж хэрү өгчэх птэровцирин командир негл минь ода өөрдэд, күрч ирсн фашистхрин танк-ла зөрлцэд, нег мөслсн шиидврэн күцэх сүл заквр давтжах метэр эн хэрү өгч, өскө цокв. Эн саамла хальмг дивизиг күнд артиллерий дөңив.

— Көклдэн эскадрона өмнэс ирж йовсн тавн танкин һурвнь шатсна хөөн, үлдсн хойрнь хэрү эргв. Танксин өөр дахж ала-була татж йовсн фашистск салдсмуд чигн цухрв.

Күчтэ дэврлдэн асхн күртл кесг дэкж болв. Хойр халх нег нигэд өөрдж ирэд халджасн халун цагла Көклдэ эврәннь үр ах лейтенант Соколовиг үзв. Энүнэ эскадрон Көклдэн барун хажуд харслт бэржэлэ.

— Вася, чамас һару һарву? — гиж Көклдэ энүг дуудв. — Баатр зөрмг ах сержант Мамиев алгдж одв гиж нанд минь ода келв. Чи сонсвч? Эвртэ дээч билэ...

Болв Соколов хэрү өгч чадсн уга. Энүнэ хажуд ирж хайрсн мин ах лейтенантыг күндэр шавтав. Көклдэ энүнүр гүүж одад, нигт шар үсинь хэрү сөрчкэд, энүнэ маасхлзсн хойр нунь дэкж секгдшгоһинь медв.

— Вася! Вася! — үкл гидгчнь нигэд ирдмб?! — гиж келчкэд, цааранднь, негл бүлк зальгсн мет тагчгров.

Ах лейтенант Василий Соколов Көклдэлэ сар хонг хооран таньлдла. Дээнэ туст зөвэр дамшлтта командир бээсинь Көклдэ түрүн өч рэсн авн медлэ. Дивизин командир Соколовиг дуудж авад, өөрхнд бээсн һолур зааһад сур-

жана: — Эн болын көвөд хулсн дотр дүрөтө
бээсн хойр хоошш кенэв?

— Мана, үр полковник.

— Болын ца немшир бөөхинь меднч?

— Меднэв, үр полковник.

— Тегэд тер хоошшар батлж тентл нархар
бөөнч?

— Уга, үр полковник...

— Тегэд яахар хоошшмуд булгуулч?

— Кергтэ чигн болад бөөх гинэд, үр пол-
ковник.

— Янж батлхар бөөнөч?

— Эндэс хөрн иээмн дууна холд (ах лейте-
нант өргөрн өмн дорд үзгүр заав) тагт бөөнө,
тенд уснь чигн хэр. Бидн тендөһөр батлхвидн,
үр полковник.

— Тиим ик холд эргэд йовтлчн немш бий-
ситн базһчкхн угай?

— Тиим холд эргэд йовх хэргтэ гиж немш
мадниг санхн уга гиж медгднэ, үр полковник.
Дэкэд хоошшмудан теднд үзүлэд, нег цөөкн
күүтэг үлдэчкнэв. Полковник инэмсклэд: Не-
чинн зөв, ах лейтенант, — гиж келэд йовж од-
ла. Тер командир, минн үр ода эн кевтнэ.
Мишнь ода минн сурснд хэрү өгхэр сээхн цегэн
чирэһэн үзүлж толһаһан өрглэч. Болв... Авто-
матчнь хажудчнь кевтнэ. Автомат ода чамд
керго. Чамд ода төрүц юмн керго. Бийчнь кер-
гтэч Соколов, чи маднд цугтадмдн кергтэч.
Вася, чи кергтэч. Көклдэ иигж келчкэд эргн-
дэн хэлэв. Энүнүр мөлкж йовх санинструктор
Зоя үзгдв.

— Үр ах лейтенант, яһад зогсад бөөнөт?

Сумн янж асхржахиг үзжэхийт? Кевтгн, — гиж эн хээкрэ.

Көклдэ Соколовур тагчг заачкад, эврәннь эскадрон тал арһул һарв

— Лейтенант Лиджиев зөргтэ командир чигн болж чадхм, — гиж Зоя нанд келв. Чи тер сээхн күүкиг эврәннь шүлгәри чигн биш, баатр зөрмг үүлдврәри чигн авлж кевтәч, — болж Көклдә ноолдана хөөн, асхиднь Очрд келж инәмсклв.

— Юн Зоя? Би нам күүкн кү эндр үзсн угав.

— Чи үзж угач. Зоя чамаг үзж. Эмн-шир уга болж одсн чи автоматыннь чавгинь аюлтан дарад, таржннулад кевтсичнь тер үзж...

Юн Зояв энчнь?

«Улан хөөч» совхозин директорин селәтр... чи шүлг нерәдләч... Светлана билү, Зинаида билү? — Көклдә ха-ха гиж инәв. — Тиигн гихн Зоя болж һарсн...

Кенә тускар келжәхинь Очр медв. Болв Зоя энд бәәнә гиж эн иткж бәэхш.

...110-ч дивизь Дагестана Ногайск района һазрур өөрдж ирв. Дивизин штаб района цугхлң Терекли-Мектебин захд, нег баахн шавргерт бәәршв. Көклдәи эскадрон штабас хол бишт харслт бәржәлә.

Чаңһ салькн көдлжәнә, холд деер хар үүлн бархлзна. Көклдә эргж йовад цергчирәи хөләһәд, эндр-манһдур харһад чигн бәэх гиж сансн үүлдврмүдин тускар, кезә чигн саг-сергг бәэхин тускар күүндәд йовж йовад, эврәннь окопур бууж ирәд делгәтә өвсн деер суув

— А-а-һар! А-а-һар! — гиж хээкрсн күүнә дун эн саамд сонсгдв.

Хальмгаһар иигж «аһар!» гиж хээкрсиг Көклдә түрүн болж соңсжаснь эн. Хальмг цергч-нр юуна тускар болвчн эврәннь төрскн келәр күүндж бээцхәсн бийснь, «цергә» үгмүдиг, тер дотр «воздух!» гиж даңгинд орсар келцхәдгнь энүнд темдгтә. Тиим болл уга чигн бээшгә. Дивизин нернь хальмг болхас биш, энүнә ханьд һуч шаху келн-әмтн йовсми. Эн саамд «аһар!» гиж хээкрлһн Көклдәд йир соньн болж соңсгдв. Ташр таньдг күүнә дун... Кен болхв?..

Көклдә өндәһәд, окопас толһаһан һарһад эргндән хәләв. Эн саамла «воздух!» гиж хээкрсн дун соңсгдв. Түрүн хээкрсн күүнә дун мөн. Көклдә дун һарсн үзгүр эргв. Энүнә өмнәс Очр адһмтаһар аашна.

— Үр ах лейтенант! Фашистһрин самолет... Үзжәнт?!

— Арһулд. Әмтнә сүмс бичә ав. Хальмг орс хойр келәр хээкрчквч. Ода хасг, манһд, украин келәр хээкр... Уулын улсин кел меддг болхч... — Көклдә инәмсклв.

— Би хальмгаһар хээкрсн угав... — Очр тодхад зогсв. Хальмгаһар хээкрсән эн минь ода ирж меджәх бәәдлә. Эврәннь хээкрсн дууһан эн соңссн бәәж. Эврәннь дууһан чигн биш, модн дотр һарсн дууран ода энүнд дәкн «а-а-һар!» гиж соңсгджах болж медгдв. — Очр инәмскләд: Би «Жанһрин» тускар кәвүдт келж өгс гиж санж йовлав... Хальмгаһар санж йовлав, дәкәд самолет үзчкәд хальмгаһар хээкрсн бәәжв...

Очр эндүрәд Көклдәд үлү үг келчксән медв. «Көклдә төрүц мартц уга»,—гиж эн саглв. Бо-

лв Очр бийдэн зөв авн йовна: хальмг дивизьд церглжэх хальмг бичэч хальмгаһар үг келснл эндү бөөхий? — болж эн эврәннь түрүн өгсн хэрүһән чиклв.

Көклдэ чигн эн саамд бурушаж бөөхмн уга. Болв эдн цааранднь эн тускар үг күүндцхэсн уга. Күүндх зав чигн болсн уга. Аһарас делэд буулдж йовх цаһан-цаһан юмсуд даруны үзгдв.

— Цаасд... саак цаасд... Саак «кел бэргдтн», саак «хойрдгч фронт бичэ күлэтн» болхугов. Очр окопасн яһж һарсинь Көклдэ нам медсн уга.

— Иим хахр нурһта күн һурвн арчм шаху нүкн дотрас тиим түргн һардвн? Негл ямана ишк... Чидхнь, терүнэс чигн шамдһа, — гиж зөвөр холд уужад йовж одсн Очрин ардас Көклдэ хэлэж маасхлзв.

Цаасд һазрт унлдж цовна. Түрүн негинь Очр авад: «Орс салдсмуд хар өдмгән авхар зогсжана», — гинһэд эн эклэд умшв, — һөөд өдтн...

Үр политрук, хэләти, «орс салдсмудын» зургта... Энүнд «хойрдгч фронт секгдэд күүрч олда, терүг бичэ күлэтн»... Иигж келн йовж нег цергч Очрур өөрдв. «Ода немш церг цаг зуу-рар хэрү цухрж йовна, даруһас мана күчтэ дэврлһн экли гижәнө. Тиигтл жидән һазрт ша-аж, маднд орж өгтн», — гиж бичсн цаасд харив.

Политическ көдләчнр, тер тоод комсомолын сегләтрмүд цергчнр дунд йовж эн цаасдын учр-утхинь цөөлһх кергтә гиж Очр тоолад, цуг

цаасдыг цуглуулад нанур авч иртн гиж цергч-
нрт даалхв.

Очр окопмуд эргэд, цергчнрлэ күүндхлэрн,
теднд соньн, сергмжтэ, үзсн-сонссн, дээнлэ
нам төрүц ямаран чигн залһлдан уга төрмү-
дэр чигн күүндвр кедмн. Хая-хая кегдсн иим
күүндвр цергчнриг сергәһэд, эднә нег ижл, ик
байр уга жирһлд хуврлт орулад чигн орксн
болж медгдмн. Энд-тенд мана советск дээчн-
рин баатр-зөрмг үүлдврмүдин тускар келжә
һэд Очр генткн эклэд «Жаңһрин» баатрмудын
тускар келдмн. Тер цагтнь цергчнр, нег үлү
хальмг биш цергчнр айта баатрмуд бээжлэ
теднтн... Мөрднй күчтә бээжл, күүкднй ги-
һит...—гилдэд байрллад одцхадмн. Иигэд өөр-
ән кесг цергчнр суулһчксн. теднд өдрәһә дее-
рәс киисж ирсн цаасдын тускар келснәннь хө-
өн, урлк авъясарн бас үзсн-сонссан тодлж
шууга һарһж суутлнь Көклдә ирэд:

— Комиссар, та ю кежәхмт? Бийтн чигн
унтл уга, цергчнриг чигн унтулл уга... — ги-
жәнә. — Бидитн манһдув фрицлә тәкн чиги
харһад бөөх улсвидн... Амрх кергтә. «Комис-
сар» гисн нерн Очрд сүл цагт мел шингрэд
хуурв. Очр өөлхш. ижлдж оч.

— Би яахмб? Теднлә харһхм бишви? Унт-
хар седхлә нөөрм күрхш Ямаран сээхн сө.
Иигэд деегшән хэләһэд эн оддуд тоолад зог-
сад бөөх дурм күрчәнә. Намаг эдн хальм
һазрлам. Элстин улсла минь эн саамд харһу-
лж ил тооларта, нег күслтә бөөлһжәх болж
медгднә...

— Яһад? — болж Көклдә соньмсв. — Эн

цааран давад йовхар седлэ, болв Очрин үгийг учринь медхэр торад зогсв.

— Эн одд минь эн кевтэн Элстин деер бас бөөнэ эсий?

— Не бөөнэ...

— Тенд бүкл балһсна улсас кеннь болвчи, негхи кун болвчи бас иигж одд хэлэж суудгчи болх. Унтхас одачн эртлм...

— Тегэд? Комиссар ю келжэхинь ода чиги медэд уга Көклдэ улм соньмсв.

— Тер кун нанла хамдан минь ода эн одд тоолж, нанла хамдан нег седклтэ бөөх эс болжану? Эн одд намаг эн асхи Элстин тер күүнлэ харһулжах болж эс бөөнү? Би теднэс салад өөрхи жил болж йовнав... гиж тоолжалав. Тииги гихнь иигэд харһад бөөсн бөөжв... Эндр дөкэд ирэд харһж одув...

— Элстд немшир бөөх... харулд зогсжах нег фрицлэ хамдан нег тоолврта бөөдг чиги болх, — болж Көклдэ инэмсклв.

Эднэ күүндвр сонсж зогсжасн цергчир цуһар шуугад инэлдцхэв.

— Үр комиссар, иигэд ухалад, туужлад келж чаддгчи сэн, йир сэн. Намд таасгджана. Болв Берлинд күрчкэд, тендэс цуһар хэрэл бөөхвидн. Ода танла хамдан одд хэлэжасн күүнлөһөн оддын дөн угаһар харһад бөөхт...

— Намаг фрицлэ хойрули нег тоолврта бөөхим медснги, ах лейтенант, йир сэн. Тер намаг алх, би терүг алх... Алх, алх—нег тоолвр... Цергчир шуугад инэлдцхэв.

— Бас нег баахи цагт бөөжэти, үр политрук, — болж нег цергч сурв.

— Ах лейтенант бас сонън соңсхвр болх, бээжэсвидн.

— Тавн минутд соңсж болжана. Зуг полит-көдлөчнр тавн минутд келж бийэн татж зогсна гисн... Көклдэ Очрур эргв.

Ах лейтенант келсиг эс соңссар Очр көвүдүр хэлэхэд:

— Не тавхи минут дотр би таднд ю келхв. Унтый, — болж Очр келэд, хэрү һархар седв.

— Үр комиссар, тавн минут би немжэнэв. Та цаган ээлһжэнэт эсий?...

«Ода намаг келүлл уга эн амршго», — гиж Көклдөн тускар сансн Очр: арви лейтенант дунд бээсн хойрхи күүкн яһж нег-негндэн «дурлсна» тускар Солодовин келсн тууж келж өгв. Цергчнр күүкдин тускар сонсхдан дурлдгинь Очр меднэ. Зуг аанан Көклдэ энүнд «тер арви көвүнэ негнь та биш болхийт? болж нэр һарһв.

— Уга. Би күүкдиг көвүдэс йилһж чаддг, ташр баһ лейтенантв. — болж наадн сурврт наадн хэрү өгв.

— Не, ода унтх! — гиж Көклдэ закв. Цергчнр цергинэр хэрү өгн эврэ-эврәннь окопсари тарцхав.

Очриг зуурк хаалһднь: «Зогс, кен аашна?» — болж дуудихана. Энүнэ арһул өгсн хэрү сөөни тагчгт тодрхаһар харулчд сонсгдж таньгдна.

Очр сүл долан хонгт түрүн болж эндр хувц-хуиран тээлж кевтв. Цергчнрлэ эндр асхн кесн күүндвр теднэс урд энүнд бийднь икэр

таасгдв. Күүндвр чигн биш, цергчирин тиим серглн бээдл энүг байрлулв.

Эндр селэнэ захд, кеер теегт, окоп дотр кев-
тх, намрин серүнд хаза харулд зогсжах, ман-
дур пулеметин халыг аврлт уга кевэр немшүр
илгэжәһэд, эс гиж һар бәрлдэд ноолджаһад,
дәкж босшгоһар унж чигн одх, болв иргчдән
ицлтә, иргч диилврин алдр көрнҗ белдж йовх,
нам терүгән бийснь күңц медж чигн эс бәэх
эврә баһчудлаһан кегдсн иим өөрхн седклин
күүндвр комсомолын сегләтриг теднүр зөвәр
өөрдүлэд оркснь алдг уга.

Сөөни тагчгт шавр герин секәтә терз тус
харулд зогсжах хойр цергчин күүндвр эн саа-
мла Очриг соньмсулв. Очр чикән өгч сонсв.

— Татдг тәмк уга му болжана, — гиж негн-
медәтә күүнә дууһар келжәнә. Дорж хүв тәм-
кән оньдинд нанд өгдг билә. Ода тер уга. Ал-
гдж одвиш. Би эврән оршавв. Герүрнй, эк эцк
хойртнй бичг биччкүв. Цөкртхә. Эс гиж көвү-
һән ирх гинәд күләнәд бәэх болжана...

— Би цергт мордтлан бас татдгә биләв. Ода
мини хүв тәмкм бийдм нам күрдгән уурчана.
— гиж наадкнй хәрү өгснь сонсгдв. — Эннй.
бээдлнй, хавтхан шавхад үлдсн тәмкән өгчәх
бээдлтә...

— Энчнй юмб? Мел зүсн тәмк чигн биш кев-
гәл... Дотрнй шора бас йовх бээдлтә...

— Шора бээдг болх... Дотркинй авад түнгр-
игинй хәрү өгтн... Бийим алчкхла, түнгригән
бийләнән авад нүкндән орх күмб, — гиж кө-
вүн инәмселсн дууһар келв.

Үкхин тускар келсн көвүнә үг медәтә салдсд мел таасгдсн уга.

Эн бас невчкн зуур тагчг бәәжәһәд: юн чигн күн эврә зурата, тер зурасарн бәәхм болжана. Би кедү юмнд орж һарч йовнав? Теңдеер асхржасн сумн дотр кевтләв — туссн уга. Киилгим һурвн сумн цумлж һарч, махмудтм нег чигн сөрв уга. Үкхв гиж би санж бәәхшив Чи чигн санх зөв угач. Үкл чигн үзсн, үргә чигн үзсн нанд тиим му тоолвр эс орсн саамд. ээжиннь хорма дорас шинкн һарсн чи ю санжахмч?.. Аль эн түңгрігән дегд эңкрлхләрн. гиигж келжәхмч?

— Күүкнә өгсн түңгріг... Күүкнә хатхсн хатхмрта... гиж көвүн саналдв.

— Түңгрігәр белг өгдг цаг кезәнә давад хуурсна хөөн, терүг ода ирж сергәдг юн күүкмб терчнь...

— Түңгрігәс үлү белг уга бәәсинь би ода ирж меджәнәв. Нань юуһар тер белг өгхв? Мөңгн терүнд уга, нанд мөңгн кергтә чигн биш. Зург... Зург хавтхд бәәнә, зуг зүлггдәд эләд шуурад чилж йовна. Дәкәд зургинь мел һарһад хәләһәд йовшгоч. Эвго. Көвүд медхлә. намар шог кех. Түңгріг болхла... Өдрин арв дәкж һарһнач, арв дәкж һартан бәрж, терүнә аминь секж. хаанач... Кергтә, керго чигн цагт зуг хәләхин кергт һарһад йовж тәмкд икәр орж одув. Тернь му...

Көвүг күшц келүлл уга наадк медәтәнһ.

«Һартан бәрнәч. Аминь хаанач, аминь секнәч...» Юн үг болжана энчнь... Ямр-янз уга...

«Аминь секнэч». Бас яһнч? Амндан авхшийч; хамр деерэн өмсхшийч?

— Тэмкий? Амндан авдгиг дасад уга, — болж көвүн, наадк медэтэнь яһад уурлж бээхинь, нам уурлж бээх-угаһинь чиги медл уга, цааранднь келжэнэ. — Түңгриг дотр бээсн тэмкинь азад, цааснд ораһад, терүндэн һал кеһэд татнач... Түүнэ амтнь... Утананнь үнрнь ямаран... — Иигэд өдр болһн, ядхдан арв дэжж... Хамрдан... хамрдан терүг өмскэд яахв?... Хамрар тэмк орхугов...

— Не эн амтта, үнртөһэн цааран йович, — гиж келэд медэтэ цергчинь терзэс цааран уужад һарч одв. Наадк баахнь терүнәннь ардас дахсн, аль талдан үзг тал йовж одснь медгдсн уга. Эднэ үг холжсн болж Очрд сонсгдла, цаарандкинь эн медсн уга. Зуг «авһ Басң!» гийһэд дуудсн көвүнэ дун сонсгдв.

«Өрүндэн зурһан часла дээнд орх... Тер бийснь дээнэс ээсн, үклэс сүрдсн болж нег чиги кун келхш. Одак хойр цергчин күүнджэх үгнь тер болжана. Дээнд, эн үкл-үргэнд манахс ямаран дурго, нам терүнэ тускар күүндх биш нам седклднь орхла жигүркдг болх зөвтэ. Болв арһ уга. Ноолдх кергтэ болжана. Эдн ноолдна чиги, яһж ноолдна тегэд?! Захас — баагр. Иим санан негл Очриг тоггнулад оркесн мет болв: эн сүрклэд унтад одв.

Өрүнднь дивизь цаглаһан белн болчкв. Цуһар тагчг. Хоорндан шог үг чиги келлдж бээхш. Хошад нежэд үгэр хоорндан күүндцхэнэ. «Кедү сумтавч?» «Гранат бээнү?» «Документсән үлдэвч?» «Хайган шалвриннь хорд дүр-

вч?» тисн минь эн саамд керттэ үгмүд арһул
тавтгдна. Цуһараннь чирэ өрүни бүрнүд цэ-
эж үзгднэ.

— Түнгрцгэн бичэ март, киилгиннь өмнө хө-
рд дүр, — гиж келсн күүнэ ду сонсад Очр
энүнүр эргж хэлэв. — Томһта хар сахлта, ма-
штг теглг нурһта тэв күрсн дүнгэ залу. Энүнэ
хар күрн чирәнһ байр чигн, зовлң чигн үзүлх
бээдлтэ болж медгдхш. Наадкнь — өндр, хо-
цаһан көвүн-инэмсклэд, шалвриннь хавтхиг
һазаһаснь арһул хойр-һурв цокад. — Эн бээ-
нэ. Бу түнгрцг хойрм бээтхэ, болад бээснь
тер, — болв.

Эн хойр өцклдүр асхик күүндврэн сергэжэ-
хнь медгдв.

— Нернчнь кемб? Тэмк бээхнь өглч, — бо-
лж Очр сурв.

— Үр баһ лейтенант, нерм Санл, Нимгрэ
Санл. Тэмк уга. — Көвүн улан утцар хатхсн
хар яшль түнгрцг шалвриннь зүн хавтхас һар-
һад, «дотркнь хоосн» тисэр хойр-һурв сажад,
инэмсклэд хэрү дүрв. Очр түнгрцгиг оньһж
хэлэв. Баһ лейтенантд тэмк керго, эн зүг сөө-
нэ күүндвр һарһж бээсн хойр күүг таньх, түн-
грцг хэлэх — тиим седклинь медэтэ цергч ме-
дв.

— Немширин бээх һазринь, теднэ зер-зевинь
цугинь манахн меддгж. Тедн мадниг эндр дэ-
врлт кех гиж күлэж бээхш гинэ, — гиж нег
цергчнь эн саамла наадкдан келсинь Очр сон-
скад теднүр өөрдв.

— Кен чамд келв? Яһж медсмб? — болж
наадкнь суржана.

— Разведчикүд медсн болхугов... Дэкэд Червленные Буруны, Каясулы, Ямангад, Ачикулак райодар бээх немшнрин бээдлинь цугинь негн күртлнь меддг партизанск отряд энүнд бээдгж. Илья Алиев гинэд тер отрядын командир болхв, аль штабин начальникнь болхв, бээдгж. Мана полковниклэ залһлда бэрж, нөкл болжадгж...

«Тадн альдас ним зэнг авад, бурад йовнат?» болж Очр шүрүлкхэр седчкэд, бийэн бэрэд тагчг бээв. «Тиигэд күүндж чигн йовтха. Маднд талдан бас дөң бөөнэ гиж санхла нолдхд зөргтө болх», — гиж эн тоолв.

Полк, терүнд эскадрон, дэкэд взвод болһнарн тус-тустан эврэ-эврәннь бээрэн эзлэд зогскад, дарунь көндрэд хойр өдр зогссн бээрэн хаяд цааран харв. Болв эн эргнд бээх маштг-маштг гермүд эн хойрхн өдрин хоорнд мел эврэ болж ижлдв. Эргнд бээх өндр-өндр модд, энүнэ дор малтата окопмуд — цуһар энкр. Очр, бас наадк цегчнр мет, энд-тендэн хэләһэд, «менд бә» гиж эн бээрндэн дотран келэд харч йовна. Энүнэ өөр Санл. «Чи бас менд бә» гиж тер бээрн — энүнэ малтсн окоп, окопин амн деер бээсн өндр, бүдүн модн тагчгар Санлд шимнджәнэ гиж Очр санж йовна.

Эн, урднь эс таньдг баахн хальмг көвүн Очрд энкрлгдэд, энүнэ өцклдүр асхн, һазр герин терз тус келжәсн үгмүд дәкн-дәкнәс сонсгдэд, өндр һарад йовжаһад гейүрсн энүнэ хэләц, улан хатхмрта хар яшль түнгрцг дәкн-дәкнәс үзгдсн болад йовв. Эн андн фашизм мәлүв эс дэврсн болхла, энүнлэ әдл көзүн гергәл,

энкр ээжиннь өөр терүнэ байрнь болж бээх, институтд гүн ном даажах, эврэннь иньг күүктәһән парк дотр хаврин цөнгә мет маасхлэж суух бээсмн. Ода энүнд тер тоотас алькнь чигн уга, ташр ямаран жирһл эдлж йовна? Энүнд энкр тоотаснь тәмкин түңгрцг үлдсмб? «Бу түңгрцг хойр бээхлэ, болад бээснь тер», — гижәнэ. Бууһарн Төрскән харсх, түңгрцгәрн, ташр тәмк уга хоосн түңгрцгәрн седклән, дуран аадрулх... Аадрулна гисн сээхн зокал!..

Очр харань тасрад өмн йовж одсн болн ард цүврлдсн цөргчирүр хэлэв. Санлла эдл көвүд дала. Цуһар нежәһэд буута, цуһар эс болвчн, кесгнь тиим хатхмрта түңгрцгтә, нөртә альчурта, зөрмнь эзндән энкр, эзндән сээхн үнтә зург хавтхлсн. Кесгнь иньгиннь келсн эрүн дуртав, күлэхв гисн үгмүдән зүркн дотран хадһлсн, терүгәрн бийән агссн йовдг болх!

Цуг эн тоот, дэәнэ чаһи закврас чигн тату биш, терүг жөөлрүлм, зөрмдән мел мартулм, терүг диилм эвртә чидлтә. Төгэд чигн әмти ноолданд теснә, диилхәр, әмд үлдж хәрү мөнд ирж, тер эрүн үгмүдән мөңкрүлхәр зүткнә. Санл үклин тускар келвчн, тер үкхәр бээхш, тер үкшго. Терүг түңгрцг белглсн иньгнь күлэжәнэ. Тер хойр селмтә. Негнь — Төрскнәнн бэрүлсн бу, наадкнь — күүкнә дур хадһлсн түңгрцг. — Иим тоолврт согтсн Очрд дивизь поселкин һатц захд кезәнь һарад күрч ирсцү медгдсн уга.

Хойрдгч эскадрон командованя закварар эврәннь бээрән эзлв, наадкснь бас эврә-эврәннь бээрән эзлхәр тарж одцхав. Очр эндр эн эс-

кадронд үлдхэр шийдв. Энүнд йиллг уга. «Эндр Санлын өөр йовж, энүнд бу, түнгрцг хойр деернь би нөкд болс», — гиж Очр бийнь дотран санж инэмсклв.

Тенгр һазр хойрин ниилдгчд нари шинкән бултаһад һарчахинь Очр минь одахн үзлэ. Болв ода дэки хэлэхлән, нари зөвөр деер һарч оч. Өдр сээхн болх зөвтэ, болв ноолдан юн болна, юуһар чилнэ... Диилсн цергчд ямаран чигн өдр сээхн, диилгдсннь...

Эскадрона цергчир бички-бички күрзмүдән авад окопмудан малтлдад орв. Очр бийнь бийдән бас малтв. Энүнд окоп чигн керго билэ. Болв Очр эндр окопмудар йовж цергчирән эргхэр бээхш. Ноолдан күчтэ болх зөвтэ. Немшир бас окопмудт бээх. Эднэ харул өрөл дууна дүнгэ холд бээнэ гиж Көклдэ келлэ. Снайпермүд йиринэ бээх. Болв Очрд эдн үзггж бээхш. Комсомолын сеглэтр эврәннь окопан Санлын өөр малтв.

Эндр «тенгр ямаран өнгтэ, нари яһж һарв?» «Игорин полкин туск үгд» юн гиж келгддг билэ. Маднд эндрк өдр ю заяхар бээнэ? Ийгж келн Очр бэржэсн күрзэри һазр түшж өндөн нари һарх үзгүр дэки хэлэв. — Тенд тагчг, тенгр чилгр. «Өшәти бээх полкин өмнк хажу үзг чигн тагчг, чилгр. Му болх йор уга», — гиж бийнь келчкэд, дэки окопан цааранднь эн малтв.

— Үр лейтенант, хооран һарчалт... Би танд нөкд болсв, — гисн Санлын дун сонсгдв — Та мини окопд сууһад, нег соньн юм келлт... Би малти бээж сонсад бээхв...

Минь өцклдүр Очрд лейтенантын нерн зүүгдлэ, тегэд чигн эн бурушасн уга. Бийнь нег кубиктөһөн бөөһө.

— Уга, тиигж болшго. Би эврэн малтж чад-
дв... Очр кесгтэн бас эврэн малтв. Болв кө-
шэд келсн һарсн чирэ деернь тоорм хурад
Очр мел тарликтж одв. Лейтенантын иим бээ-
длинь үзн Санл дэкж энүнэс зөв сурл уга, өв-
дгцэ дүнгэд малтгдсн энүнэ окопур мөлкэд
орж ирэд, эврэннь күрзэр эклэд малтв. Очр
бурушасн уга, бийнь Санлын окопур мөлкв.

Окоп белн болв. Очрин окоп невчк гүн болж
оч.

— Үр лейтенант, окопан яһад булжанат? —
болж Санл дуудв.

— Булж бөөхшив. Би эн окопт зогсж фаши-
стнриг хаж чадшгов, зуг самолет деегärm ни-
сж ирхлэ хах болжанав, — гив. Самолетмуд
унһаһад бөөх болжанав, — болж эн түрүн
келсэн адһмтаһар «чиклв».

Окопиг Санл бийдэн зөвлэд малткесн бө-
эж. Терүнэснь Очрин толһа мел үзгдхш, ташр
окопиннь өмн кечкесн дер һацц Очр геедрж оч.
Тегэд көл доран шавр эн асхжасн бөөж.

— Үр лейтенант, мини буру... Би таниг...
мартчкжв, — болж цергч хажһр һарһсн күү-
нэ дууһар сурв.

— Учр уга. Малтсн дорхнь, булсн яһв чигн,
амр болхугов...

Очр арв һар күрз шора окопурн унһачкад,
деерэснь ишкж көл доран дэвтнүлв. Дэкэд
нег цөөкн күрз шора керглгдв.

Удсн уга. Мана артиллерийск белдвр болв.

Даруны танкмуд харв, эднийг цөргчир йовхар дахцхав. Эмэлтэ мөрд талан эдн сүл өдрмүдт өөрдж чигн бээхш. Эндр бас тиим болж харчана. Ноолдан поселкин захд эклх, мөрд цөргчирин ард, гермүдин өөрк хотхрт бээх, кемр дивизь хэрү цухрх заквр авснас цааран, цөргчир мөрдөн унж авад зулх, — иим зура бээсми. Болв дивизь хэрү зулхар бээхш, уралан орв чигн мөрэр көөлдх дүнгөһөр немшир зулш уга: эднэ техник ода чигн ик күчтэ. Мөртэ улсас дегд ик хару харна.

Минь ода окопмуд малтчкад, төрүгэн хаяд, танкс дахад уралан орлһн Санлд сээтр медгдсн уга. Болв заквр гисн заквр. Эн эврәннь үр цөргчирлэ хамдан, бууһан белн деер бэрчксн гүүж йовна.

— Үр лейтенант, окоп ки малтад бээжвидн... гиж Санл хээкрв.

Хэрү өгдг зав Очрд болсн уга.

Фашистнр пулеметин, минометин сумдан эдн деер асхв, танк хадг товмуд бас һалзурлдв. Мана танкмудын негнәннь цевнь тасрв, танкист бу авад цөргчирин зерглэнд орв.

«Кевт! — гисн заквр ирв. Цөргчир цуһар һазрла һазр болж наалдцхав. Немшин сумд улм нигтрв. Эдн цуг артиллерийск, минометн батарейсэри эндр хажах болж медгдв. Очр Санл хойрас хол бишт кевтсн нег цөргч күндэр шавтсн болх бээдлтэ. Энүг Зоя ирэд бас нег цөргчэр нөкд авад плащ-палатк деер кевтүлэд чирэд йовж одв. Зояг Очр энд түрүн болж үзжэснь эн.

— Күчтэ ноолдан болх бээдлтэ, — гиж Са-

нл хан бээж арһул келжэнэ.

Дарунь «хэрү һартха!» гисн заквр ирв. Ма на танкмуд халдн йовж хэрү һарв, цергчир ахрхн-ахрхн гүүлһ келһэд унад, дэки босад, дэки ахрхн гүүлһ келһэд, хэрү дарунь эврәннь окоп-мудур ирж орцхав.

— Окоп ки малтжвидн гилчи? Ода кергтэ болад эс бөөвү? — болж Очр келж йовна.

«Ода келж болжана, саахнда хэрү өгсн уга билэ гиж Санл санв, болв ки көдлмш биш» бээсинь меджэнэ. Фашистир манахниг көөлдж атакд орсн уга. Манахн түрүн кесн дэврлтэн үд күртл бас хойр дэжж давтв, хойраднь хэрү һарч ормдан ирцхэв. Тиигн гихнь, командовань немшприг эврәннь һалур дууджасмн бээж. Эврәннь техникдэн ицсн, эмтнәннь эм эс эрвлсн фашистир иим цагт зэрмдэн атак бийснь эклэд, дала болсн улсарн шордад, кесг техникэн шатаһад, уралан мана бөөрнүр өрэл дуунад, бүкл дуунад ордг чигн бөөсмн. Ода аштнь хэрү цухрхан медчксн өшәтн уралан орж өгч бээхш. Фронтын наадк һазрмудар фашистир бас хэрү цокгджах болжана. Эдн ода талдан арһ олзлж, мана халхас ик һару һарһж, бийсиннь чидлән хураж, цуг эс болвчн, зәрм һазрмудар күчтә цоклһ кехәр беллжәснь лавта.

Болв дивизин командованя тоолвринь Очр бас меднэ. Өшәтиг күчтә кевәр цокж, терүг сүрдәж, наадк фронтмудас зәрм чидлинь нааран дуудж авхулх, тегәд чигн эврәннь наадк частьмудт дөң болх, — гисн зура эрк биш күцөгдх зөвтә.

— Полковник мадниг иигэд зун метрт йовулчкад, хэрү көөһөд нүкнд орулад, дэки босчкад, хэрү нүкнд орулад бээхэр бээдвй? — болж Санл негл дарук дэврлгд бийән белдчк-сн бээдлэр, келсэн арчж зогсжасн Очрур хэлэж сурв.

Иим ноолдан Очрд чигн таасгдж бээхш. Болв нань энүнд юн арһ бээхв? «Нам энй зуг чик чигн болх... Асхрж бээх сумн дотр дэ-эчнрән аюдтан орулшго», — гиж Очр бас санжана.

— Баахн һарутаһар, эс гиж мел һару уга-һар диилвр бэрх кергтэ болжана. Тиим арһта цаг командовань күлэжэх эсий... Василий Алексеевич медэ бээдг болх... — гиж Очр энүнд хэрү өгв.

— Мацак Тонхаевич бас эвртэ залу. Штабин начальник. Зөргтэ. Лейтенантын өгсн хэрү деер Санл эврәннь седклән иигж немв.

— Чи яһж медвч?

— Цергчнр келнэ...

— Мана керг: уралан гихлән — уралан ор-ад, хооран гихлән — хооран һарад бээх — нань юмн уга. Цергч күн юм ухалдм биш, — гиж Очрин барун хажудк окопд бээсн медэтэ цергч келв.

«Ода чамла күүндэд бээдг цаг уга. Цергч ухалдм биш гиж келсн учринь чамас асхидан медж авхв», — гиж Очр санад, терүнэ келснд эн саамд хэрү өгч, үг цааранднь һарһсн уга.

— Немшнр атакд орж аашна! — гисн дун дарунь соңсгдв. Немшнр аашхинь Очр ода

бийнь чигн үзжэнэ. Энүг манахс күлэж чигн бөөлө...

Хах заквр уга. Цергчир бууһан төвлчкхс белн бөөнэ.

— Кемр эврэн атакд орсн цагтан ю кежэ хэн, яахар бөөхэн меднэч. Дэкэд йовж йовх, минь удл уга күрх, хах, алх, көөх... Чини күсл иим. Энүндэн чи ишлтэч, энүндэн чи зууньрж одсн йовнач. Кемр иим тоолврта, иим күслтэ өшэтн чамур аашсн цагт, ташр чи заквр уга-һар хах зөв уга, бууһан бэрчкэд күлэхэд зогсад бөөхлэ яах. Ю күлэхэд? Өшэтн кезэ хяхинь? Кезэ алхинь? — болж Санл уурлж келжэнэ.

Эн саамд нам «эднчнь түргн эс өөрднэ?» гисн ухан Очрд чигн орв. — Ха! — гисн заквр яһсмб?.. Болв Санл, иим номһн, эшчн, бичкн көвүн нег мөслсн залу күүнэ дууһар келснь Очриг икэр соньмсулв, нам байрлулв.

Немшир һурвн зун метр дүнгэд өөрдв, хойр зун тэвн... Элстэ һазрт эднэ һосна төмртө улын ө чигн һарч йовхш, аль соңсгдж эс бөөхмб? Тагчгар аашна. Болв цааранднь күлэдг цаг уга...

— Санл, белн бөөнэ эсийч? Цаачнь команд өгх, бичэ алд... — Очр иигэд келчкэд, тагчгрв. Эн саамдан Очр эврэннь зүркнэ цоклһ соңсв.

Огонь! Огонь!

Өг элмриг!

Негхн эмсхл хоорнд то уга оһн «огонь!», то уга оһн «элмриг өг!» гиж хальмг орс хойрар хээкрсн дуд һазр теңгр хойриг негдүлэд оркв. Пулеметсин, минометсин дун аһарт хадгдв.

Бууһин сумд жиигэд нисэд бээв. Фашистур унж һазрла наалдихав. Немш манахнур дегд өөрдэд күрч ирсн бээж. Һару дегд ик болх гинһэд тиигсн болх зөвтә: манахна халхас—«уралан! ура!» гисн командмуд өггдсн уга. Ташр окопмуд дотр бээх манахнас ик һару чиги һаршго, халдхд чигн зөргтә. Эдн хэрү цухрлдв. Болв салдсмудан хэрү бөөрнднһ күргл уга офицермүднһ эдниг дәкн хэрү атакд оруяв. Эн саамд фашистуриг арв шаху ганк дөңнв Болв түрүн хойр танкан шатхла, наадкснһ зуур зогсад, халджаһад генткн хэрү эргцхөв.

Алң болсн бээдләр Очр немшнрин үзгүр хөләв: немшнрин то зөвәр байрж одсн болж энүнд үзгдв. Ца, зөвәр уухнд цухрад, хотхрар орад зулж йовх церг дарунһ үзгдв. Тернһ тиигн гихнһ, нег цөөкн взвод үлдәд манахсла хэрү цж, хэрү һарч йов цергән хальчлж бөөсмн бәәж. Шатсн хойр танкан, үксн улсан эдн хаяд бас әрлв.

Очр эврәниһ окопас һәрәдж һарад, орс цөөкн үгәр керлдн бәәж, хувцн деерк тоорман сажв, дәкәд мацнадк кәлсән арчн:

— Санл, яһвч? Немшнрин зәтинһ өгвидн эсий? — гиж сурсн сурвртан хэрү әс авсн Очр энүнә окопур өөрдәд одв. Нег агчмд дора ормдан зогсад, уралан өкәж хәлән дарунһ адһмтаһар ишкәд, эн сун һәрәдәд окопур орад одв.

— Санл! Санл!

Санл окопин йоралд әчимән уга кевтнә Автоматын сумн энүнә толһад, гүрә тусарн орж. Эн зөвәртән бәәжәһәд гүүнәр, әлкән татж киһән авад, дәкн тагчгрв. Эннһ хальмн

улс «һолан татна» гиж келдг — әмн йосар һархин әмн авгддг сүл ки бәәсинь Очр эн самд медсн уга.

Санлын барун һартнь бу атхата, зүн һарнь шалвриннь хавтхд дүрәтә. Очр энүнә көшж одсн һариннь хурһдыннь тинилһәд, бууһинь авад окопин эрс дөңнүлж тәвв. Өцклдүр асхн Санлла күүнджәсн «авһ Басн» гиж нерәд-жәсн медәтә цергч, дәкәд бас кесг цергчир ирцхәв. Эдн цуһар демнәд Санлыг окоп дот-рас өргәд, өвстә һазр деер, барун хәврһәрн кевтүләд, хавтхднь дүрәтә зүн һаринь һарһв. Энүнә ода чигн бүлән һарин хурһдинь дахад улан хатхмрта хар торһн түңгрцг унж ирв.

Медәтә цергч эврәннь нүднәс асхрсн нульм-сидан күч күрч ядад, хәрү эргәд, дәкн-дәкнәс арчж-арччкад, бийән батрулж, «дәкж уулыш-гов» тисн дууһар: тәмкин түңгрцгинь нанд өг-чктн. Би энүнә герүрн илгәнәв. Энүнд арднь үлдсн...

Очр энүг күщ келүлл уга: авһ Басн, ти-им биш. Эн түңгрцгити хавтхднь дүрчкхми, — тив. Та меднәлмт...

«Үкхлә нүкндән авад орхв» — гиж Санлын өцклдүр келсн үг медәтә цергчд ода ирж тодл-гдв. «Болв лейтенант яһж медсн болхв? Санл энүнд бас келсн болхий? Тиим болхла, эичн үкхән лавта медсн болжана... Мини нер эн бас меддг...»

— Баснд эн тоот медгдл уга үлдв.

Дарунь дивизь эн өдр һаруд һарсн улсан оршав. Һазр усан харсад әмән өгсн улсин цо-

гц деер сүл э һарһж хагдси бууһин дуд һурв
саамлж тачкнв.

Очр хоолдан бүлктрси долдаг дарулж шүл-
сэн даран-даранднь зальгв. Нүдинь бүтәси
нульмсан нуувчинәр арчхин кергт, әмтнәс тү-
рүлж махлаһан өмсж, махла бәрсн һариннь
ханцан нүднән шахх зөвтә болв. Окопурн
одх хәрү хаалһдан зөвәр тагчг йовчкснанинь
хөөн:

— Санлын тускар хамдан бичхм, — гив.

Медәтә цергч альдаран ю лейтенант бичхәр
бәәхинь күщ медл уга: — Не, сән... Хамдан
бичхм гиж хәрү өгв. Цергч эн саамд зуг Сан-
лын тускар чигн биш, иигәд жирһлән бийснь
үзл уга, талдан, ардан үлджәх улсин жирһлин
төлә әмән өгчәх улсин тускар, әднә әм авчәх
харалта дәәнә тускар ухалж йовси болх зөвтә.

— Үр лейтенант! — гиж дуудси дун гентки
сонсгдв.

Хажудан хойр цергч дахулси Көклдә әдниг
тосад ирж йовхнь үзгдв. Хойр цергчин негнь—
Зоя, Очриг үзн, әнүг әс таньдг күүнә, әс кергл-
си хәләцәр хәләж зогсв. Очр түрүн эшидән
маасхлзад, онц менд сурхар седчкәд, тодхв.

Әндрк ноолданд һарси һаруһин туст һундл
төрсн лейтенантын үгмүд Зоян, күүки күүнә өр
урдк кевтән әрүн бәәсинь әнүнд медүлв. Зоян
цегән цеккр нүднәс асхрси хар нульмси хойр
халхиннь герл дәврж, хаалһ татж һоожв.

— Негл Зоян седкл тевчж, терүнлә хамдан
зөзжахан медүләр бәәх метәр Очр гүүнәр са
налдчкад:

— Би минь өрүн чини нег көвүнлә таньлд-

лав. Өцклдүр дууһинь соңслав... Эндр алгдж одв, — болж, энд-тендэс харһулж, диг-даран угаһар келв.

— Кемб? Мини эскадронас гинч? — болж Көклдэ сурн, Очрур хэләһэд, хэрү күләж ор-мав.

Көклдэ ноолдан чилһн цацу полкин шта-бур дуудгдсм бөөж. Тер хоорнд старшина пи-сарь хойр эндр өдр һаруд һарсн улсин то-диг энүнд авч ирж өглә. Тегәд чиги эскадрона командир соньмсдгнь эн.

— Санл... Нимгрин Санл...

— Санл?! Алгдсн, шавтсн улсин нерд заагт терүнә нерн угалм... Чи медсн уга билч? Ах лейтенант бийиннь өөр дахж йовсн цергүр хэләж, шүрүтәһәр сурв.

— Үр ах лейтенант, биди медсн уга биләви-дн, — болж цергч, бас баахн көвүн, әәмсж хэрү өгв. — Мадна оршасн улс дунд уга билә...

Көклдэ нег әмсхлд тагчг, негл дора ормдан хадата метәр зогсчкад, дарунь нег мөслсн дуу-һар:

Санл һурвдгч эскадронас хорсн улсла ор-шагдв, — гиж медәтә цергч орлцв.

— Басн, йовий... Нанд зааж өгтн. Тоормнь кииссн һазртнь болвчн одад һарнав... Зоя ком-сомолд орх саната... Лейтенант, та дөң болтн, — гиж Көклдэ эднүр хэләж келчкәд, хэрү эр-гв. Энүг баахн цергч бас дахв.

Очр Зоя хойр урдк йовсн үзгүрн цааран һарцхав.

— Үр лейтенант, һурвн хонг хооран, хальм-

гин һазрин захд болсн ноолданд би таниг үзлэв, — болж Зоя инэмсклв.

Тер, түрүн өдрмүдт яһж ноолдснанны тускар Очр сонсхар седсн уга. Очрин тускар эмтн, тедн дотр Зоя, юн гиж санснь кемжәнә. Болв Очр эврәннь тускар меднә... Тегәд чигн эн, жил хооран совхозд, Көклдән бәәсн герт зунин нег асхн хамдан өнгрүлсән сергәв.

— Тиигхд, та совхозин конторт сегләтр бәәсн... ода эмч болж эс бәәнт? — болж күүндв риг Очр бийәсн холдулв. -- Шавта кү чирж йовситн би саахнда үзүв...

— Эмч бишл, санитар... Санинструктор... — болж Зоя маасхлзв.

«Бәәдлнь, эврәннь көдлмшән эн таасдг болх зөвтә. Тиим болл уга чигн бәәшго. Күүнә эм харсж, үкләс мөлтлж авч йовх күн эврәннь чирән күндлж чаддг болх зөвтә», — гиж Очр дотран санж зөвшәрв. «Төрски нутгиннь төвкнү, оln-эмтнәннь жирһл эвдсн фашистнриг көөлһнд эврәннь бичкн болвчн, тәвцән орулхд дурго күн бәәхий?...»

— Та ик хөвтә күн бәәжт. Танд кесгнь, нег үлү тана үр күүкд үлү үзж чадх арһта.

— Яһад? — Зоя алн болсн хэләцәр Очрур хэләв.

— Яһад?... Тана үр күүкд гертән царин сүл мошкж йовна, та дәәчирин эм харсж йовнат. Йилһл бәәнә эсий?..

— Үр лейтенант, би эврәннь бәэрән ним күчр цагт олув гиж санжанава, болв минн үр күүкдин мошкскн сүүлмүдин бийнь эн мана дии-

лврт кертгә болж гиж санжанав... Ингж Зоя келчкәд, Очр тал хэләв.

Сәәхн үгмүдиг сонсхд сән. Сән үгмүд гиж келж бәәхшв, сәәхн гиж келх кертгә.

— Нег күн үзсн-таньсн, сәәхн заңгари йилһр-нә, наадк негнь — медрләрн, цецн тоолврари онцрна, һурвдгчнь — тогтун, төвшүн бәәдләрн күүнә оньг эзлнә, зүсн-зүркәри йилһрдгнь бәәнә... Би, үлгүрнь, иигж сандг биләв. Тниги гихнь сәәхн үгмүдәри бийсән таниюдгнь бас бәәдгж. Танаһар болхла, теднә негнь — би болжанав, — болж Зоя, Очрин келснлә эсзөвшәрсн бәәдләр келв. — Сән биш, сәәхн үгмүдәри...

— Зоя, тана келснд би нег баахн чиклвр өгсв... Та зуг сәәхн үгәри чиги биш, сәәхн дүрәри йилһрнәт... Сәәхн седкләри кенә чиги оньг эзлж чадхмт.

Зоя бурушахар седлә, болв энүг келтл Очр:

— Иим сәәхн тоот кенд чиги кертгә, нег үлү танд... Гемтә күүг эмч ширицәр хатхад өвдәһәд әәлһәд, чиги биш. әрүн седкләри, сәәхн үгмүдәри, өкәр дүрәри... әмнж чаддг болх зөвтә. Эн тоот, Зоя, танд бәәнә, бичә бурушатн.

Болв Зоя әврәннь сансан келхәр седлә, зуг эди КП-н өөр күрв, тер хоорид Көклдә әднүр ирв.

Зун арвдгч онц дивизиг дарук өдрмүдин ноолдан күләжәлә. Эн ноолдана цаарандк хаалһ Ставропольск крайин Нефтекумск района һазрур орулв. Энд фашистирин мотомеханизированн соединеньс зогсжала.

— Степное селэнэ өөр бээршжэсн өшөтнрлэ зөрлцж, зуг зөрглж чигн биш, терүг цокж харх, ташр эврэннь цусан баһар асхж, өшөтн- риг икэр харутулж көөх заквр зун арвдгч онц дивизьд Кубанск гвардейск мөртө корпусин командир генерал Кириченко өгсиг күцэх зөв- төһөн онц дивизин нег полкин негдгч эскадро- на дээчнр чигн, энүнэ командир чигн меджэс- мн уга.

Медгдл уга иигэд учрсн, чикэр келхлэ, учрх үүлдврн өдр эклжэнэ. Салькн шуукрад көдл- жэнэ. Бүр-бүр гинэд оржах цасн зерглдэд, ээм-ээмэн харһулад йовж йовх цергчнрин өр- мг деер унад, эднэ халун уурта эмсхүлд хаа- ляд бээнэ.

Эндрк өдрин туужин герой — эскадрон фа- шистнрин бэржэсн харслтур, холаһар, хотхрар эргж өөрдэд, окопмудан эклэд малтв.

Өмн өдртнь болсн ноолданд шавтад һарч одсн командирин орчд хойрдгч взвод толһалж орх седклэн лейтенант Лижин Очр эскадрона командирт келв.

Иигэд «хаалһ аю» йовж йовад кергтэ цагд харһад ирдг үүртэн Көклдэ: «Ханжанав, чамд цергчнр дурта»,—гигж, эн саамд келж болм са- лдсд үнтэ цөөкөхн үг келв.

Эн саамла эскадрона өмнэс аашх фашистнр үзгдв. Эднэ өмн һурвн танк. тедн деер суух, ардн дахсн салдсмуд тасрад уралан һарснь үзгдв. Окопан малтж, бийсэн белдх цаг эскад- рона цергчнрт учрсн уга. Дэврж аашх фаши- стнрин то, дүннхд батальон бээсинь Көклдэ медв.

«Ноолда эклл уга хэрү һарх. эклснэс цаа-
ран цергч болвас немшин дөрвн-тавн салдсла
геслцж чадх... Барс метэр ноолдх» гисн тоол-
вр ах лейтенантын толһад тодрхадад одв. «Хэ-
рү һартха гисн закр нанд уга, ноолдтха, ди-
лтхэ, фашистнириг көөж һартха гисн закр
нанд бээнэ. Тиилхлэ, тоолврин хойрдгч энгн
күцэгдх зөвтэ», — гиж эн нег мөслв.

— Белн болх! Мини команд күлэ! — гисн
заквр взводмудын командирмүдт өггдв. Удл
уга бууһин, товин дуд келэд-кевшэд одв.
Хойр хажуһас сумд сольвджд, хоорндан дэв-
рлдмөр нигтрв. Эскадрониг полковой артил-
лерь дөннв. Фашистнр һазр дахж киисцхэн
Хортна чидл зөвөр ик, тегэд чигн иигж энд-
тенд хойрас халдан диилвр өгшгөг мөдсн Кө-
клдэ фашистнрүр дэврх закр өгв.

«Ура!» гиж хээкрэд эврэннь взводан Очр
дахулад, өшэтириг тосад һарв Фашистнрин
сумн хур метэр асхрв.

Өөрдж ирсн немшин бронемашиг гранатар
тосх закр Очр нег цергчд өгв. Болв команди-
рин закр күцэж чадх арһ терүнд эн саамд уч-
рсн уга: гранатан өргэд босн бийэри «Төрс-
нәннь төлэ!» гиж хээкри эн хэрү унз. Болв цер-
гчин зөрмг дэврлт, энүнэ үклин бийнь дээчирт
уралан орх зөрг, үүриннь өшө авх һацата ши-
идвр үүдэсн болх зөвтэ. Взводыг лейтенант
Лижин Очр дахулад атакд орв. Күчтэ «ура!»
дэки хадгдв. Дэрин уган, хәһрсн сумдын цац-
сн тоорм-тоосн, зер-зевин, дээнэ машидин ду-
удла негджд, тенгр һазр хойриг ниилүлв. Өр-
шәнһү уга өшэтиэ өмнэс эскадрона дээч бол-

вас арахан зууж, бас гер мет өршөнһү уга анһар гэвж дэврлг кев.

Тадн мадниг, эс тигж бидн тадниг! Немшг төрүц медгдшго келэр, цөөкн ним үгмүд келж, болв дегд сээхн медгдх дүрэр эскадрона дээч болһна ишкскн келин ишкдл, дайлскн харин дайллһн үзгдскн болна.

Өдрин өрэлд болскн ноолдана хээн фашист-нр Степное селэг үлдәһэд һарх зөвтә болв. Ноолдан болскн бээрнд үлдскн хөр шаху салдс-мудан болн офицермүдән авхар эдн бүрүлин алднд бас нег дэврлг кев. Болв юмн болж өгскн уга. Эскадрона күчтә һал эдниг тосв. Бас дөкн һурви күүһән геһәд, адһмтаһар хөрү һарцхав.

Дөкн нег өдр өнгрв. Өнгрскн өдр дөкн кесг улсин әмиг бийләһән авв. Цертчнр эндр өндөскн улан моңһл толһас деер дөкн тагчград махласан авч бууһин хасн сүл ду аһарт хадулн «Төрскән харсад әмән өгскн дээч иньгүд төвшүн кевтгн. Һазр таднд бул болтха. Төвшүн кевт, Пүрвө, төвшүн кевт, Бадм, төвшүн кевт...

Очр суумкан уудлад, цаас һарһж авад адһмтаһар бичв. Терүндән хорскн улсин нер-ус, альд, кезә, ямаран үүлдвр үүлдж бәәһэд алдсинь темдглв. Тадна баатр-зөрмг үүлдврин тускар цуг Хальмг республик медх зөвтә, бүкл орн-нутг соңсх зөвтә. Медх, соңсх зөвтә...

Зөрмдән нам урднь келәд дасчкскн үг, һарһад дасчкскн үүлин бийнь чигн зөвәр эвго болж медгднә. Очр сүл өдрмүдг кедү дөкж суумкан секж иигж бичжәдг болхв?.. Болв эн самд иигж бичлһн энүнә седклинь өвдәскн гачал

үүдэв. Эн тачал шин утхта иргч-шин шүлгү-
дин үгмүд энүнэ блокнотд үүдэв.

Степное селэнэ улс хаза харч эврэннь сулд-
хачириг тосж, байрин ханлтар инэмсклдж
дайлж зогсцхав. Эднэ дайллһн шин, 1943 жи-
лин диилврмүд ик болтха, өшэтиг һазртнь кү-
ртлнь цокад, хэрү менд ирх болтн гисн бөөд-
лэр дайлгдсн болж Көклдэд, Очрд, Баснд, Зо-
яд медгдв. Селэнэ уульнд зогсж байрин
дольганд цээлзж бөөх улсиг үзж, бас тедү ме-
гэр байрлсн Басн: үр ах лейтенант меднэ, та
үр лейтенант, соцстн, Зоя бас... Теңгэс мадниг
көөгдж һарад, хэрү цухрж йовхд маднд эмтн
ним жөөлн хэлэцэн белглж байртаһар инэлж
һаран дайлдго билэ. Басн уухнд өмн йовсн
улсур хэлэчкэд: тер нам үмслдж йовна, — гин
(Түрүн йовсн цергчириг бөөрн улс үндөн үм-
сж йовцхана). — Тагчгар гейүрсн нам өшрсн
хэлэцэр «альдаран йовж йовнач?» — гисн хэ-
лэцэр хэлэдмн гиж эн цааранднь кель. «Ма-
ниг кенд үлджәнэч?» — гиж суржах болж те-
днэ тер хэлэцснь маднд медгддг билэ. Бидн
ичдг билэвидн. Тиим хэлэц үзсн дорхнь, һазр
нүклэд орснь деер гиж сангдм. Теңгин эргин
шора намаг яһад эс дарсмб, немшин асхржа
сн сумн нанд яһад эс туссмб? — гиж бийән
харах санан тиим нег саамд нанд орв. Ичр,
һундл. Болв цань арһ уга болад хэрү харч
йовх болжанавидн. Үкж, үкж, терүнэс үлдснь
һарч йовх... Тиим хэлэцтэ нег гергиг бичкн
күүкән һараснь бэрчксн хаалһ деер зогсжа-
синь би үзчкэд: чи яһад маднур иим хэлэцэр
хэләһэд бәәнэч? Чи оч ноолд теднлэ. Юбкарн

сэв! Цаачинь аашна, тосж ав! — гинэд хээкрүв. Тиигчкэд, бийэн бэрэд, буруним тэвж өг, уурлад хээкрчкүв. Тесэд бээж үзтн. Бидн ирхвидн. Эн хаалһарн ирхвидн. Эрк биш, — гиж терүнэс гемэн сурлав. Күүкд күн баахн наста, сээхн чигн зүстэ орс гергн, негл цусн үсн хойрас бүрдсн... — Басн сахлан илэд инэмсклэд: гергн ухата күн бээж. Нанд иигж хэрү өгчөнә, — гиж эн немв.

— Дээч, мини буруним тэвж өгтн. Би күүкд күн болжана. Гертән бээх. Ода яахв? Тадна зовлн медә бээнәв. Мадниг яһтха гижэнт? Намаг... Би яахмб? Киртә, шуурха хувц өмсчкэд, кедү цагт бийэн хадһлж кедү дүнгә удан цагт ээмшглә өдр сө уга хамдан бээхмб? Киртә хувцн намаг хадһлж чадхий?.. Хэрү ирхитн меджәнәв... — гижәнә. Эн намаг зөвәр йовчксн ардас хэләһэд сээхн нүдәрн нульмсн һаццас дөкәд инэмсклэд: күләһэд бээхвидн, шулуһар хэрү иртн... — гив. — Ухата гергн гидг тер. Цань немшир орад аашна, тер бийнь көөгдәд үкж йовх цергчин седкл һундах санан терүнд бас уга. Тегәд чигн «күләһэд бээхвидн» гиж ардас хээкрдгнһ тер болжана.

Күн гидг юмн йир нәрн машин гиж ухата улс күүнджәсиг сонслав. Эн нәрн машидин то ода өдр болһн баһрад йовна. Эдн үкхән медә бээж үклүрн орна, тиигхләрн әмд үлдхин төлә үклүр дэврдг, үкдг, — акад зокал... Медәтә цергч Көклдәһүр хэләв.

— Та зөвәр нәрн тоолвр келчквт. Энтн ик сонһн тоолвр. Энтн философий болж одв. Та,

Минь өцклдүр Очрд лейтенантын нери зүүгдлэ, тегэд чигн эн бурушасн уга. Бийнь нег кубиктөхөн бөөхө.

— Уга, тийгж болшго. Би эврэн малтж чад-
дв... Очр кесгтэн бас эврэн малтв. Болв кө-
шэд көлсн харсн чирэ деернь тоорм хурад
Очр мел тарликтж одв. Лейтенантын иим бөө-
длинь үзн Санл дэкж энүнэс зөв сурл уга, өв-
дгцэ дүнгэд малтгдсн энүнэ окопур мөлкөд
орж ирэд, эврэннь күрзэр эклэд малтв. Очр
бурушасн уга, бийнь Санлын окопур мөлкв.

Окоп белн болв. Очрин окоп невчк гүн болж
оч.

— Үр лейтенант, окопан яһад булжанат?—
болж Санл дуудв.

— Булж бөөхшив. Би эн окопт зогсж фаши-
стириг хаж чадшгов, зуг самолет деегөрм ни-
сж ирхлэ хах болжанав, — гив. Самолетмуд
уңһаһад бөөх болжанав, — болж эн түрүн
келсэн адһмтаһар «чиклв».

Окопиг Санл бийдэн зөвлэд малтчксн бө-
өж. Терүнэснь Очрин толһа мел үзгдхш, ташр
окопиннь өмн кечксн дер һацц Очр геедрж оч.
Тегэд көл доран шавр эн асхжасн бөөж.

— Үр лейтенант, мини буру... Би таниг...
мартчкжв, — болж цергч хажһр һарһсн күү-
нэ дууһар сурв.

— Учр уга. Малтсн дорхнь, булсн яһв чигн,
амр болхугов...

Очр арв һар күрз шора окопурн уңһачкад,
деерэснь ишкж көл доран дэвтнүлв. Дөкөд
нег цөөкн күрз шора керглгдв.

Удсн уга. Мана артиллерийск белдвр болв.

Даруны танкмуд харв, эдниг цергчир йовхар дахцхав. Эмэлтэ мөрд талан эдн сүл өдрмүдг өөрдж чигн бээхш. Эндр бас тиим болж харчана. Ноолдан поселкин захд эклх, мөрд цергчирин ард, гермүдин өөрк хотхрт бээх, кемр дивизь хэрү цухрх заквр авснас цааран, цергчир мөрдэн унж авад зулх, — иим зура бээсми. Болв дивизь хэрү зулхар бээхш, уралан орв чигн мөрэр көөлдх дүнгәһәр немшир зулш уга: эднә техник ода чигн ик күчтә. Мөртә улсас дегд ик һару харна.

Минь ода окопмуд малтчкад, терүгән хаяд, танкс дахад уралан орлһн Санлд сээтр медгдсн уга. Болв заквр гисн заквр. Эн эврәннь үр цергчирлә хамдан, бууһан белн деер бәрчксн гүүж йовна.

— Үр лейтенант, окоп ки малтад бээжвидн... гиж Санл хээкрв.

Хэрү өгдг зав Очрд болсн уга.

Фашистнр пулеметин, минометин сумдан эдн деер асхв, танк хадг товмуд бас һалзурлдв. Мана танкмудын негнәннь цевнь тасрв, танкист бу авад цергчирин зергләнд орв.

«Кевт! — гисн заквр ирв. Цергчир цуһар һазрла һазр болж наалдцхав. Немшин сумд улм нигтрв. Эдн цуг артиллерийск, миномети батарейсәрн эндр хажах болж медгдв. Очр Санл хойрас хол бишт кевтсн нег цергч күндәр шавтсн болх бээдлтә. Энүг Зоя ирәд бас нег цергчәр нөкд авад плащ-палатк деер кевтүләд чирәд йовж одв. Зояг Очр энд түрүн болж үзжәснь эн.

— Күчтә ноолдан болх бээдлтә, — гиж Са-

нл хан бээж арһул келжэнэ.

I. Дарунь «хэрү һартха!» гисн заквр ирв. Мана танкмуд халдн йовж хэрү һарв, цегчнр ахрхн-ахрхн гүүлһ кегэд унад, дэkn босад, дэkn ахрхн гүүлһ кегэд, хэрү дарунь эврәннь окопмудур ирж орцхав.

— Окоп ки малтжвидн гилчи? Ода кергтэ болад эс бээвү? — болж Очр келж йовна.

«Ода келж болжана, саахнда хэрү өгсн уга билэ гиж Санл санв, болв ки кедлмш биш» бээсинь меджэнэ. Фашистнр манахниг көөлдж атакд орсн уга. Манахн түрүн кесн дэврлтән үд күртл бас хойр дэжж давтв, хойраднь хэрү һарч ормдан ирцхэв. Тиигн гихнь, командовань немшириг эврәннь һалур дууджасмн бэж. Эврәннь техникдән ицсн, эмтнәннь эм эс эрвлсн фашистнр иим цагт зэрмдән атак бийснь эклэд, дала болсн улсарн шордад, кесг техникән шатаһад, уралан мана бөөрнүр өрэл дуунад, бүкл дуунад ордг чигн бээсмн. Ода аштнь хэрү цухрхан медчксн өшәтн уралан орж өгч бээхш. Фронтын наадк һазрмудар фашистнр бас хэрү цокгджах болжана. Эдн ода талдан арһ олзлж, мана халхас ик һару һарһж, бийсиннь чидлән хураж, цуг эс болвчн, зөрм һазрмудар күчтэ цоклһ кехәр белджәснь лавта.

Болв дивизин командованя тоолвринь Очр бас меднэ. Өшәтиг күчтэ кевәр цокж, терүг сүрдәж, наадк фронтмудас зөрм чидлинь нааран дуудж авхулх, тегэд чигн эврәннь наадк частьмудт дөң болх, — гисн зура эрк биш күцэгдх зөвтэ.

— Полковник мадниг иигэд зун метрт йовулчкад, хэрү көөһэд нүкнд орулад, дэки босхчкад, хэрү нүкнд орулад бээхэр бээдвй? — болж Санл негл дарук дэврлгд бийэн белдчк-сн бээдлэр, келсэн арчж зогсжасн Очрур хөлөж сурв.

Иим ноолдан Очрд чигн таасгдж бээхш. Болв нань энунд юн арн бээхв? «Нам эний зуг чик чигн болх... Асхрж бээх сумн дотр дэ-эчнрэн аюдтан орулшго», — гиж Очр бас санжана.

— Баахн харутаһар, эс гиж мел хару уга-һар диилвр бэрх кергтэ болжана. Тиим арнта цаг командовань күлэжэх эсий... Василий Алексеевич медэ бээдг болх... — гиж Очр энунд хэрү өгв.

— Мацак Тонхаевич бас эвртэ залу. Шта-бин начальник. Зөргтэ. Лейтенантын өгсн хэрү деер Санл эврэннь седклэн иигж немв.

— Чи яһж медвч?

— Цергчнр келнэ...

— Мана керг: уралан гихлэнь — уралан ор-ад, хооран гихлэнь — хооран һарад бээх — нань юмн уга. Цергч күн юм ухалдм биш, — гиж Очрин барун хажудк окопд бээсн медэтэ цергч келв.

«Ода чамла күүндэд бээдг цаг уга. Цергч ухалдм биш гиж келсн учринь чамас асхидан медж авхв», — гиж Очр санад, терүнэ келснд эн саамд хэрү өгч, үг цааранднь һарһсн уга.

— Немшнр атакд орж аашна! — гисн дун дарунь сонсгдв. Немшнр аашхинь Очр ода

бийнь чигн үзжэнэ. Энүг манахс күлэж чигн бээлэ...

Хах заквр уга. Цергчнр бууһан төвлчкхн белн бээнэ.

— Кемр эврэн атакд орсн цагтан ю кежэ хэн, яахар бээхэн меднэч. Дэкэд йовж йовх, минь удл уга күрх, хах, алх, көөх... Чини күсл иим. Энүндэн чи ицлтэч, энүндэн чи зууньрж одсн йовнач. Кемр иим тоолврта, иим күслтэ өшэтн чамур аашсн цагт, ташр чи заквр уга-һар хах зөв уга, бууһан бэрчкэд күлэнэд зогсад бээхлэ яах. Ю күлэнэд? Өшэтн кезэ хах-хинь? Кезэ алх-хинь? — болж Санл уурлж кел-жэнэ.

Эн саамд нам «эднчнь түргн эс өөрднэ?» гисн ухан Очрд чигн орв. — Ха! — гисн заквр яһсмб?.. Болв Санл, иим номһн, эщн, бичкн көвүн нег мөслсн залу күүнэ дууһар келсн Очриг икэр соньмсулв, нам байрлулв.

Немшир һурви зун метр дүнгэд өөрдв, хойр зун тэвн... Элстэ һазрт эднэ һосна төмртэ улын э чигн һарч йовхш, аль соңсгдж эс бээхмб? Тагчгар аашна. Болв цааранднь күлэдг цаг уга...

— Санл, белн бээнэ эсийч? Цаачнь команд өгх, бичэ алд... — Очр иигэд келчкэд, тагчгрв. Эн саамдан Очр эврэннь зүркнэ цоклһ сонсв.

Огонь! Огонь!

Өг элмриг!

Негхн эмсхл хоорнд то уга оln «огонь!», то уга оln «элмриг өг!» гиж хальмг орс хойрар хээкрсн дуд һазр тенгр хойриг негдүлэд оркв. Пулеметсин, минометсин дун аһарт хадгдв.

Бууһин сумд жиигэд нисэд бээв. Фашистур унж һазрла наалдцхав. Немш манахнур дегд өөрдэд күрч ирсн бээж. Һару дегд ик болх ги- һэд тиигсн болх зөвтө: манахна халхас—«ура- лан! ура!» гисн командмуд өггдсн уга. Ташр окопмуд дотр бээх манахнас ик Һару чигн Һаршго, халдхд чигн зөргтө. Эдн хэрү цухрлдв. Болв салдсмудан хэрү бөөриднь күртл уга офицермүднь эдниг дэки хэрү атакд оруяв. Эн саамд фашистнириг арв шаху ганк дөннв. Болв түрүн хойр танкан шатхла, наадкснь зу- ур зогсад, халджаһад гентки хэрү эргцхөв.

Алц болсн бөөдлөр Очр немшнрин үзгүр хө- лөв: немшнрин то зөвөр баһрж одсн болж энү- нд үзгдв. Ца, зөвөр уухнд цухрад, хотхрар ор- ад зулж йовх церг дарунь үзгдв. Тернь тиигн гихнь, нег цөөки взвод үлдэд манахсла хэрү цж, хэрү һарч йов цергән хальчлж бөөсмн бө- өж. Шатсн хойр танкан, үксн улсан эдн хаяд бас өрлв.

Очр эврәннь окопас һәрэдж һарад, орс цөө- ки үгәр керлди бээж, хувци деерк тоорман са- жв, дөкөд мацнадк көлсән арчи:

— Санл, яһвч? Немшнрин зэтинь өгвидн эсий? — гиж сурсн сурвртан хэрү эс авсн Очр энүнө окопур өөрдэд одв. Нег агчмд дора орм- дан зогсад, уралан өкөж хөлән дарунь адһм- таһар ишкэд, эн сун һәрэдэд окопур орад одв.

— Санл! Санл!

Санл окопин йоралд эчимән уга кевтнө. Автоматын сумн энүнө толһад, гүрә тусари орж. Эн зөвөртән бөөжөһөд гүүнәр, элкән та- тж кийһән авад, дэки тагчгрв. Эннь хальми

улс «һолан татна» гиж келдг — эмн йосар һархин эмн авгддг сүл ки бээсинь Очр эн самд медсн уга.

Санлын барун һартнь бу атхата, зүн һарнь шалвриннь хавтхд дүрэтә. Очр энүнә көшж одсн һариннь хурһдыннь тинилһәд, бууһинь авад окопин эрс дөңнүлж тәвв. Өцклдүр асхн Санлла күүнджәсн «авһ Басң» гиж нерәд-жәсн медәтә цергч, дәкәд бас кесг цергчир ирцхәв. Эдн цуһар демнәд Санлыг окоп дот-рас өргәд, өвстә һазр деер, барун хәврһәрнь кевтүләд, хавтхднь дүрэтә зүн һаринь һарһв. Энүнә ода чиги бүлән һарин хурһдинь даһад улан хатхмрта хар торһн түңгрцг унж ирв.

Медәтә цергч эврәннь нүднәс асхрсн нульм-сндан күч күрч ядад, хәрү эргәд, дәкн-дәкнәс арчж-арччкад, бийән батрулж, «дәкж уульш-гов» гисн дууһар: тәмкин түңгрцгинь нанд өг-чктн. Би энүнә герүрнь илгәнәв. Энүнд арднь үлдсн...

Очр энүг күщ келүлл уга: авһ Басң, ти-им биш. Эн түңгрцгитн хавтхднь дүрчкхми, — гив. Та меднәлмт...

«Үкхлә нүкидән авад орхв» — гиж Санлын өцклдүр келсн үг медәтә цергчд ода ирж тодл-гдв. «Болв лейтенант яһж медсн болхв? Санл энүнд бас келсн болхий? Тиим болхла, энчнь үкхән лавта медсн болжана... Мини нер эн бас меддг...»

— Баснд эн тоот медгдл уга үлдв.

Дарунь дивизь эн өдр һаруд һарсн улсан оршав. Һазр усан харсад әмән өгсн улсин цо-

гц деер сүл э харһж хагдсн бууһин дуд һурв
саамлж тачкнв.

Очр хоолдан бүлктрсн долдаг дарулж шүл-
сэн даран-даранднь зальгв. Нүдинь бүтэсн
нульмсан нуувчинэр арчхин кергт, әмтнәс тү-
рүлж махлаһан өмсж, махла бәрсн хариннь
ханцан нүдндән шахх зөвтә болв. Окопурн
одх хәрү хаалһдан зөвәр тагчг йовчкснанинь
хөөн:

— Санлын тускар хамдан бичхм, — гив.

Медәтә цергч альдаран ю лейтенант бичхәр
бәәхинь күщ медл уга: — Не, сән... Хамдан
бичхм гиж хәрү өгв. Цергч эн саамд зуг Сан-
лын тускар чигн биш, иигәд жирһлән бийснь
үзл уга, талдан, ардан үлджәх улсин жирһлин
төлә әмән өгчәх улсин тускар, әднә әм авчәх
харалта дәәнә тускар ухалж йовсн болх зөвтә.

— Үр лейтенант! — гиж дуудсн дун генткн
сонсгдв.

Хажудан хойр цергч дахулсн Көклдә әдний
тосад ирж йовхнь үзгдв. Хойр цергчин негнь—
Зоя, Очриг үзн, әнүг әс таньдг күүнә, әс кергл-
сн хәләцәр хәләж зогсв. Очр түрүн эшндән
маасхлзад, онц менд сурхар седчкәд, тодхв.

Әндрк ноолданд һарсн һаруһин туст һундл
төрсн лейтенантын үгмүд Зоян, күүкн күүнә өр
урдк кевтән әрүн бәәсинь әнүнд медүлв. Зоян
цегән цекр нүднәс асхрсн хар нульмси хойр
халхиннь герл дөврж, хаалһ татж һоожв.

— Негл Зоян седкл тевчж, терүнлә хамдан
зовжахан медүләр бәәх метәр Очр гүүнәр са
налдчкад:

— Би минь өрүн чини нег көвүнлә таньлд-

лав. Өцклдүр дууһинь соңслав... Эндр алгдж одв, — болж, энд-тендэс харһулж, диг-даран угаһар келв.

— Кемб? Мини эскадронас гинч? — болж Көклдэ сурн, Очрур хэләһэд, хэрү күләж ор-мав.

Көклдэ ноолдан чиллһн цацу полкин шта-бур дуудгдсм бәәж. Тер хоорнд старшина пи-сарь хойр эндр өдр һаруд һарсн улсин то-диг энүнд авч ирж өглә. Тегәд чиги эскадрона командир соньмсдгнь эн.

— Санл... Нимгрин Санл...

— Санл?! Алгдсн, шавтсн улсин нерд заагт терүнә нерн угалм... Чи медсн уга билч? Ах лейтенант бийиннь өөр дахж йовсн цергүр хэләж, шүрүтәһәр сурв.

— Үр ах лейтенант, бидн медсн уга биләви-дн, — болж цергч, бас баахн көвүн, әәмсж хэрү өгв. — Мадна оршасн улс дунд уга билә...

Көклдә нег әмсхлд тагчг, негл дора ормдан хадата метәр зотсчкад, дарунь нег мөслсн дуу-һар:

Санл һурвдгч эскадронас хорсн улсла ор-шагдв, — гиж медәтә цергч орлшв.

— Басн, йовий... Нанд зааж өгтн. Тоормнь кииссн һазртнь болвчн одад һарнав... Зоя ком-сомолд орх саната... Лейтенант, та дөң болтн, — гиж Көклдә эднүр хэләж келчкәд, хэрү эр-гв. Энүг баахн цергч бас дахв.

Очр Зоя хойр урдк йовсн үзгүрн цааран һарцхав.

— Үр лейтенант, һурвн хонг хооран, хальм-

гин һазрин захд болсн ноолданд би таниг үзлэв, — болж Зоя инэмсклв.

Тер. түрүн өдрмүдт яһж ноолдсаннь тускар Очр сонсхар седсн уга. Очрин тускар эмти, теди дотр Зоя, юн гиж санснь кемжәнә. Болв Очр эврәннь тускар меднә... Тегәд чиги эн, жил хооран совхозд, Көклдән бәәсн герт зунин нег асхн хамдан өнгрүлсән сергәв.

— Тиигхд, та совхозин конторт сегләтр бәәсн... ода эмч болж эс бәәнт? — болж күүндәриг Очр бийәсн холдулв. — Шавта кү чирж йовсити би саахнда үзүв...

— Эмч бишл, санитар... Санинструктор... — болж Зоя маасхлзв.

«Бәәдлнй, эврәннь көдлмшән эн таасдг болх зөвтә. Тиим болл уга чиги бәәшго. Күүнә эм харсж, үкләс мөлтлж авч йовх күн эврәннь чинрән күндлж чаддг болх зөвтә», — гиж Очр дотран санж зөвшәрв. «Төрсн нутгиннь төвкнү, оли-эмтнәннь жирһл эвдсн фашистриг көөлһнд эврәннь бичкн болвчн, тәвцән орулхд дурго күн бәәхий?...»

— Та ик хөвтә күн бәәжт. Танд кесги, нег үлү тана үр күүкд үлү үзж чадх арһта.

— Яһад? — Зоя алң болсн хэләцәр Очрур хэләв.

— Яһад?... Тана үр күүкд гертән царин сүл мошкж йовна, та дәәчнрин эм харсж йовнат. Йилһл бәәнә эсий?..

— Үр лейтенант, би эврәннь бәэрән иим күчр цагт олув гиж санжана, болв мини үр күүкдин мошкн сүүлмүдин бийнь эн мана дии.

лврт кертгә болх гиж санжанава... Иигж Зоя келчкәд, Очр тал хэләв.

Сәәхн үгмүдиг соңсхд сән. Сән үгмүд гиж келж бәәхшв, сәәхн гиж келх кертгә.

— Нег күн үзсн-таньсн, сәәхн заңгарн йилһр-нә, наадк негнь — медрләрн, цецн тоолвгарн онцрна, һурвдгчнь — тогтун, төвшүн бәәдләрн күүнә оньг эзлнә, зүсн-зүркәрн йилһрдгнь бәә-нә... Би, үлгүрнь, иигж сандг биләв. Тнигн гихнь сәәхн үгмүдәрн бийсән танюлдгнь бас бәәдгж. Танаһар болхла, теднә негнь — би болжанава, — болж Зоя, Очрин келснлә эс зөв-шәрсн бәәдләр келв. — Сән биш, сәәхн үгмү-дәрн...

— Зоя, тана келснд би нег баахн чиклвр өг-св... Та зуг сәәхн үгәрн чигн биш, сәәхн дүрә-рн йилһрнәт... Сәәхн седкләрн кенә чигн оньг эзлж чадхмт.

Зоя бурушахар седлә, болв энүг келтл Очр:

— Иим сәәхн тоот кенд чигн кертгә, нег үлү танд... Гемтә күүг эмч шприцәр хатхад өвдә-һәд әәлһәд, чигн биш, әрүн седкләрн, сәәхн үгмүдәрн, өкәр дүрәрн... әмнж чаддг болх зөв-тә. Эн тоот, Зоя, танд бәәнә, бичә бурушатн.

Болв Зоя әврәннь сансан келхәр седлә, зуг әдн КП-н өөр күрв, тер хоорнд Көклдә әднүр ирв.

Зун арвдгч онц дивизиг дарук өдрмүдин но-олдан күләжәлә. Эн ноолдана цаарандк хаалһ Ставропольск крайин Нефтекумск района һаз-рур орулв. Энд фашистрин мотомеханизиро-ванн соединеньс зогсжала.

— Степное селэнэ өөр бээршжэсн өшөтнрлэ зөрлцж, зуг зөрглж чигн биш, терүг цокж һарһх, ташр эврэннь цүсан баһар асхж, өшөтн-риг икэр һарутулж көөх заквр зун арвдгч онц дивизьд Кубанск гвардейск мөртө корпусин командир генерал Кириченко өгсиг күцэх зөвтөлөн онц дивизин нег полкин негдгч эскадрона дээчнр чигн, энүнэ командир чигн меджэс-мн уга.

Медгдл уга иигэд учрсн, чикэр келхлэ, учрх үүлдврин өдр эклжэнэ. Салькн шуукрад көдлжэнэ. Бүр-бүр гиһэд оржах цасн зергдэд, ээм-ээмэн харһулад йовж йовх цергчнрин өрмг деер унад, эднэ халун уурта эмсхүлд хаалад бээнэ.

Эндрк өдрин туужин герой — эскадрон фашистнрин бэржэсн харслтур, холаһар, хотхрар эргж өөрдэд, окопмудан эклэд малтв.

Өмн өдртнь болсн ноолданд шавтад һарч одсн командирин орчд хойрдгч взвод толһалж орх седклэн лейтенант Лижин Очр эскадрона командирт келв.

Иигэд «хаалһ аю» йовж йовад кергтэ цагд харһад ирдг үүртэн Көклдэ: «Ханжанав, чамд цергчнр дурта»,—гиж, эн саамд келж болм салдсд үнтэ цөөкөхн үг келв.

Эн саамла эскадрона өмнэс аашх фашистнр үзгдв. Эднэ өмн һурви танк. тедн деер суух, арднь дахсн салдсмуд тасрад уралаан һарснь үзгдв. Окопан малтж, бийсэн белдх цаг эскадрона цергчнрт учрсн уга. Дэврж аашх фашистнрин то, дүннхд батальон бээсинь Көклдэ медв.

«Ноолда эклл уга хэрү һарх. эклснэс цаа-
ран цергч болвас немшин дөрвн-тавн салдсла
геслж чадх... Барс метэр ноолдх» гисн тоол-
зр ах лейтенантын толһад тодрхадад одв. «Хэ-
рү һартха гисн заквр нанд уга, ноолдтха, ди-
лтхэ, фашистнриг көөж һартха гисн заквр
нанд бээнэ. Тиипхлэ, тоолврин хойрдгч энгнь
күцэгдх зөвтэ»,—гиж эн нег мөслв.

— Белн болх! Мини команд күлэ! — гисн
заквр взводмудын командирмүдг өггдв. Удл
уга бууһин, товин дуд келэд-кевшэд одв.
Хойр хажуһас сумд сольвддж, хоорндан дэв-
рлдмэр нигтрв. Эскадрониг полковой артил-
лерь дөннв. Фашистнр һазр дахж киисцхэн
Хортна чидл зөвэр ик, тегэд чигн иигж энл-
тенд хойрас халдан диилвр өгштөг мөдсн Кө-
клдэ фашистнрүр дэврх заквр өгв.

«Ура!» гиж хээкрэд эврәннь взводан Очр
дахулад, өшөтнриг тосад һарв Фашистнрин
сумн хур метэр асхрв.

Өөрдж ирсн немшин бронемашиг гранагар
тосх заквр Очр нег цергчд өгв. Болв команди-
рин заквр күцэж чадх арһ терүнд эн саамд уч-
рсн уга: гранатан өргэд босн бийэри «Төрс-
нэнь төлэ!» гиж хээкрн эн хэрүүнв. Болв цер-
гчин зөрмг дэврлг, энүнэ үклин бийнь дээчнрт
уралан орх зөрг, үүриннь өшө авх һацата ши-
идвр үүдэсн болх зөвтэ. Взводыг лейтенант
Лижин Очр дахулад атакд орв. Күчтэ «ура!»
дэки хадгдв. Дэрин утан, хәһрсн сумдын цац-
сн тоорм-тоосн, зер-зевин, дээнэ машидин ду-
удла негдж, теңгр һазр хойриг ниилүлв. Өр-
шәнһү уга өшөтнэ өмнэс эскадрона дээч бол-

вас араһан зууж, бас гер мет өршөнһү уга
андһар тэвж дэврлт кев.

Тадн мадниг, эс гиж бидн тадниг! Немшд
төрүц медгдшго келэр, цөөкн ним үгмүд келж,
болв дегд сээхн медгдх дүрэр эскадрона дээч
болһна ишксн көлин ишкдл, дайлсн харин
дайллһн үзгдсн болна.

Өдрин өрэлд болсн ноолдана хөөн фашист-
нр Степное селэг үлдөнөд һарх зөвтө болв.
Ноолдан болсн бээрнд үлдсн хөр шаху салде-
мудан болн офицермүдэн авхар эдн бүрүлин
алднд бас нег дэврлт кев. Болв юмн болж өг-
сн уга. Эскадрона күчтө һал эдниг тосв. Бас
дэки һурвн күүһән геһнөд, адһмтаһар хэрү һа-
рцхав.

Дэки нег өдр өнгрв. Өнгрсн өдр дэки кесг
улсин эмиг бийлөнән авв. Цергчир эндр өндө-
сн улан монһл толһас деер дэки тагчград мах-
ласан авч бууһин хасн сүл ду аһарт хадулн
«Төрскән харсад эмән өгсн дээч иньгүд төв-
шүн кевтн. Һазр таднд бул болтха. Төвшүн
кевт, Пүрвө, төвшүн кевт, Бадм, төвшүн кевт...

Очр суумкан уудлад, цаас һарһж авад адһ-
мтаһар бичв. Төрүндән хорсн улсин нер-ус,
альд, кезэ, ямаран үүлдвр үүлдж бөөһөд ал-
дсинь темдглв. Тадна баатр-зөрмг үүлдврин
тускар цуг Хальмг республик медх зөвтө, бүкл
орн-нутг соңсх зөвтө. Медх, соңсх зөвтө...

Зөрмдән нам урднь келэд дасчксн үг, һар-
һад дасчксн үүлин бийнь чигн зөвэр эвго бо-
лж медгднө. Очр сүл өдрмүдт кедү дэж суу-
мкан секж иигж бичжэлг болхв?.. Болв эн са-
амд иигж бичлһн энүнө седклинь өвдөсн гачал

үүдэв. Эн тачал шин утхта иргч шин шүлгү-
дин үгмүд энүнэ блокнотд үүдэв.

Степное селэнэ улс хаза харч эврэннь сулд-
хачнириг тосж, байрин ханлтар инэмсклдж
дайлж зогсчав. Эднэ дайллн шин, 1943 жи-
лин диилврмүд ик болтха, өшэтиг һазртнь кү-
ртлнь цокад, хэрү менд ирх болтн гисн бөөд-
лэр дайлгдсн болж Көклдэд, Очрд, Баснд, Зо-
яд медгдв. Селэнэ уульнд зогсж байрин
дольганд цээлзж бөөх улсиг үзж, бас тедү ме-
тэр байрлсн Басн: үр ах лейтенант меднэ, та
үр лейтенант, соцстн, Зоя бас... Тенгэс мадниг
көөгдж һарад, хэрү цухрж йовхд маднд эмтн
иим жөөлн хэлэцэн белглж байртаһар инэлдж
һаран дайлдго билэ. Басн уухнд өмн йовсн
улсур хэлэчкэд: тер нам үмслдж йовна, —гин
(Түрүн йовсн цергчириг бөөрн улс үнндэн үм-
сж йовцхана). — Тагчгар гейүрсн нам өшрсн
хэлэцэр «альдаран йовж йовнач?» — гисн хэ-
лэцэр хэлэдмн гиж эн цааранднь кель. «Ма-
ниг кенд үлджэнэч?» — гиж суржах болж те-
днэ тер хэлэцснь маднд медгддг билэ. Бидн
ичдг билэвидн. Тиим хэлэц үзсн дорхнь, һазр
нүклэд орснь деер гиж сангддм. Тенгин эргин
шора намаг яһад эс дарсmb, немшин асхржа
сн сумн нанд яһад эс туссmb? — гиж бийән
харах санан тиим нег саамд нанд орв. Ичр,
һундл. Болв цань арһ уга болад хэрү һарч
йовх болжанавидн. Үкж, үкж, терүнэс үлдснь
һарч йовх... Тиим хэлэцтэ нег гергиг бичкн
күүкән һараснь бэрчксн хаалһ деер зогсжа-
синь би үзчкэд: чи яһад маднур иим хэлэцэр
хэләһэд бәәнэч? Чи оч ноолд теднлэ. Юбкарн

сэв! Цаачнь аашна, тосж ав! — гинэд хээкрүв. Тиигчкэд, бийэн бэрэд, буруним тэвж өг. уурлад хээкрчкүв. Тесэд бээж үзтн. Бидн ирхвидн. Эн хаалһари ирхвидн. Эрк биш, — гиж терүнэс гемэн сурлав. Күүкд күн баахн наста, сээхн чигн зүстэ орс гергн, негл цусн үсн хойрас бүрдсн... — Басн сахлан илэд инэмсклэд: гергн ухата күн бээж. Нанд иигж хэрү өгчөнө, — гиж эн немв.

— Дээч, мини буруним тэвж өгтн. Би күүкд күн болжана. Гертэн бээх. Ода яахв? Тадна зовлн медэ бээнэв. Мадниг яһтха гижэнт? Намаг... Би яахмб? Киртэ, шуурха хувц өмсчкэд, кедү цагт бийэн хадһлж кедү дүнгө удан цагт ээмшглэ өдр сө уга хамдан бээхмб? Киртэ хувцн намаг хадһлж чадхий?.. Хэрү ирхитн меджэнэв... — гижэнэ. Эн намаг зөвөр йовчкн ардас хэләһэд сээхн нүдэрн нульмн һаццас дэкэд инэмсклэд: күләһэд бээхвидн, шулуһар хэрү иртн... — гив. — Ухата гергн гидг тер. Цань немшир орад аашна, тер бийнь көөгдэд үкж йовх цергчин седкл һундах санан терүнд бас уга. Тегэд чигн «күләһэд бээхвидн» гиж ардас хээкрдгнь тер болжана.

Күн гидг юмн йир нэрн машин гиж ухата улс күүнджәсиг соңслав. Эн нэрн машидин то ода өдр болһн баһрад йовна. Эдн үкхән медэ бээж үклүрн орна, тиигхләрн әмд үлдхин төлө үклүр дэврдг, үкдг, — акад зокал... Медәтә цергч Көклдәһүр хэләв.

— Та зөвөр нэрн тоолвр келчквт. Энтн ик сонһн тоолвр. Энтн философий болж одв. Та,

лейтенант, юн гиж санжанат?—Көклдэ Очрур хэлэв.

— Эн тускар, авһ Басн, дөкэд күүндий. Зав болхла асхндан... Би цергчнртэ харһж минь иим бээдлтэ төрөр күүндвр харһхар бээлэв. Эн сүл өдрмүдт баатр-зөрмг үүлдвр үүлдэд эмэн өгсн улсин чигн, амд үлдснэниһ чигн тускар, наадк фронтмудт ямаран күчтэ ноолдан болжахин тускар келчкэд эн төр сергэс,— гиж би тоолжалав, — болж Очр седклэн келв. Болв эн дотран: «Невчк ухалх кергтэ, мана эндрк керглэ залһлдулх утин кергтэ...» — гиж ухалв.

Хойр хонсна хөөн зун арвдгч дивизь Сарпулин һазрин бас нег районд ирж харелт бэрв. Өдрин дуусн окопмуд малтад асхнднь амрч бээсн цергчнрэн Очр эргж йовна. Дарук өдртнь дэки дэврлдэн, дэки ноолдан болхм. Терүнд эн белдврин күүндвр кев. Хойр хонг хоторан хагджасн товин, минометин дуд ода күртл цергчнрин чикнд хадгдад бөөһө, автоматан зөрүлчкэд, ярд-ярд гилдэд зерглдэд аашх немшнрин дүр ода чигн нүднд үзгдө.

Зуг урж өдрин чигн ноолдан биш, бүкл сарин, хойр сарин туршарт сулдхвр угаһар гишн болж йовх дээллдэн, үкл цуһар ниилэд, эклц чигн уга, чилгч чигн уга, үкшгог чигн үкүлдг, эвдршгог чигн эвддг негл ик аюл орчлнгиг орачкесн болж цергчнрт сангджана. Эднэ иим бээдл медсн Очр ода бас диилврин байрта, һаруһин һундлта бөөнө. Болв Очр эн цагшго ик аюлд орагдсн орчлн дорд үзгэсн эк-

лэд сарултад, өцклдүр күртл уульжасн медэ-
тирин, күүкд улсин, бичкдүдин дала болсн
нүддэр эндр маасхлэж, теднэ өргсн харар
дайлгдж бээх манһдурк, бас чигн ик диилвр
эн сээхн үзжэнэ. Эн маасхлэсн, дайлсн хармуд
цергчд терүнэ эндр чилсн чидлинь хэрү үүдэ-
һэд, терүнэ эндр асхсн цусинь хэрү цуглулад,
манһдурк өдрин диилврүр терүг дэки дурдлг
болх зөвтэ.

«Күн гисн, хойр хонг хооран медэтэ цергчин
келдгэр, нэрн машин. Уга зуг нэрн машин чи-
гн биш. Күн тер машинэс кесг холван үлү.
Күүнэ мөч болвас — нэрн машин, келсн үг
болвас—нэрн тоолвр. Басн дала ик бичг-та-
мһ уга күн. Болв терүнэ келжэх үгнь ямаран?!»
«Эмд үлдхин төлө үклүр дэврдг, үкдг» гиж те-
рүнэ келсн — соньн үг... Зоя ямаран керсү
болж?... Терүнэ тоолвр, терүнэ сээхн седкл...
Очриг кесг иим тоолвр авлв.

Эндр малтсн шин окомуд өшөтн бээх үзгүр
хэлөһэд, дерэлдэд одсн бээнэ. Очр эн окомуд
көөһэд харв. Цергчнр йиринэ бээдг бээдлэрн—
төвшүн, серглн. «Окопан бас чигн модн тал
эрулж малтхм билэ, тэрэнэ һазр үрэжэнэви-
дн», — гиж нег цергч келжэнэ. «Тэрэнэ һазр
гиж хармндг цаг уга, мана хөөн эс гиж хав-
ртан тэрэ тэрхлэрн энүнэнчнь шораһинь хэрү
нүкиднь хаяд, һазринь тегшлчкх — болад бээ-
снь тер», — гиж цаадкнь хэрү өгчэнэ.

«Һазрин шимнь деернь бээдм, хойр метр гү-
үнэс һарсн монһлар нүкичнь хуччкхла, тэрэн
урһдм биш...

— Ай, эрлич, һазр маднд дала. Чини эн нег

алд нүктээ авсн буудя кеид кертгэ?

Очрд цөргчирин эн күүндөн таасгдв. Өмтн эклэд тэрэнэ тускар, дээнэ хөөтк жирһлийн тускар ухалжана. Сэн... Йир сэн... гиж эн дотран санж, байрлж йовна.

— Үр лейтенант, маднур орад хартн! — гисн дун харв.

Таньдг дун болж Очрд сонсгдв. Хэлэхлэ Сабир. Энүнэ өөр кесг цөргчир сууцхаж.

— Мендвт, цуһар. Һазр малтад бээж көшэд бээцхэвт эсий? Суудг арһ уга, һазр чийгтэ, киити...

— Малти гиж дасад бээсн маднд учр уга...

— Дасснанинь зэрминь хөөннь мартх керт харһх эсий? — болж Очр инэмсклв. Окоп малтдган даруһас бидн мел уурхвидн гиж санжана.

— Терги, үр лейтенант, бас чик, — гиж Сабир саналдв. — Көөгдж йовхш, көөж йовх маднд окоп кертгол...

— Дэн чилхлэ, терүнлэ хамдан, терүнэс келтэ дассн тоотмидн бийснь мартгдх, бийснь хайгдх. Мартхас, хайхас амр юмн уга. Тиим эсий, үр лейтенант? Окопин тускар онц төр... Зөрмдөн кертгэ чиги болх... Немшир унсн махлаһан авл уга мел зулад гүүлдэд йовшгол...

— Тиим, тиим...

Дээнэ зокалмудын хогинь таслхин кертг поолдх кертгэ болжана. Талданар келхд, окоп малтдган мартхин кертг, ода деерэн окоп малтж йовх кертгэ. — Очр көвүдүр хэлэж инэмсклв.

— Үр лейтенант окопт суухдан йир дурго.

Би меднэв. Болв окоп ода деерэн кергтэ гих-
лэри, цань арһ уга болад келжэхгов... — Цер-
гчир инэлдцхэв... «Одак нег дэкж би окопас
нарад гүүһэд бээснэ тускар эмтнд эн келжл»,
— гиж Очр мэдэ.

— Не тадна негити эврәннь взводын цергчи-
риг шуглулти. Күүндвр кехэр комсорг ирв ги-
һэд взводын командирт келчктн.

— Үр лейтенант, тана даалһвurig би куцэ-
нэв, — гиж келэд Сабир адһмтаһар гүүһэд
йовад юдв.

Удсн уга. Цергчир Очриг эргэд зогсчкв. Очр
эднд взводын командир Саткун Пүрвэн баатр
үүлдврин тускар келз. Терүг Ленинэ орденэр
ачлтха гиж командовань суржана. Санл яма-
ран көвүн билэ! Санлыг би урднь хойр нег үз-
лэв, болв тер алгддг өдртнь бидн өрүһэрнь
йосар таньлдад, өдрэрнь хамдан дээнд орла-
видн. Окопмди зергддэд бээлэ... Асхиднь Са-
нл маднла уга. Тер мана үүрмүдин төлө өшөт-
нэс өшөһөн авх кергтэ болжана. Мадна ода
кежэх цуг тоот үүлдвр, мадна бийсимдн тө-
лө кегджэх болжана. Бууһан арчнавидн. Яһ-
ад? Сээнэр хагдтха гиһэд. Сээнэр хаһад яах-
мб? Немшиг алдл уга алх. Яһад? Эврэн эмд
үлдхэр, үүрмүд, иньгүд эмд үлдтхэ гиһэд. Тед-
ниг эс алхла, тедниг эс ээлһхлэ, мана һазр-
усн сулдшго болжана. Нань арһ бээнү? Уга.—
Очр Басц тал эргэд: шидр Басц нанд зуур,
хаалһд йовж йовад: «Эмд үлдхин төлө үклүр
дэврнэвидн, үкнэвидн», — гиж келв. — Басц
тиим эс билү?

— Э-э, тиим, үр лейтенант...

«Әмд үлдхин төлө... үкнэвидн...» Мана үрн-
сани, мана үүрмүд, иньгүд... Очр Баснгур хә-
ләж инәмскләд: тана одак Тең деер харһдг
сәәхн гергн цусн үсн хойрас бүрдсн... Нань
чигн мана тиим эгчнр, ээжнр, цуг мана иргч
әмд үлдтхә, өсж цецгәртхә гиһәд әмтн әмән
өгч йовх болжана. Дееликә Эрднй, Саткун Пү-
рвә, Нимгрә Санл, комиссар Заярный, Мами-
ев. Эдн цуһар әмән өгнхәв. Болв маһдурк
жирһлиниһ төлө, төрскнәннй төлө маднас кен-
мидн болвчн әмән әрвлшго... Тиим әсий?

— Тиим, үр лейтенант... Очр эдниг әргүлж
хәләнәд цааранднй: — Болв хәәкрәд, аюдтан
уралан гүүһәд, үкәд бәәлһн кенд кергтә? Күн
болһна дотр хойр ухан, хойр тоолвр бәәдг бо-
лх зөвтә. Түрүнкнй эврәннй өмн бәәх төрән,
бийдән даалһсн даалһвран чикәр, сәәнәр мед-
лһн. Наадкнй — үкшго седкл. Эн хойр — хойр
ик чидл. Эдн тал-талдан: түрүнкнй—чини уха-
нд, тоолврт чини бәәх цагас, үүлдх үүлдврәс
иштәһәр орж ирсн чидл, наадкнй — чамла
бийләчнй һарлцсн чидл гихмб-яахмб. Түрүнкнй
насарн ах, эзән уга цагт, күмн-әмтни жирһлин
некврәр үүдж одсмн, хойрдгчнй дү, эврәннй
эзнлә цацу. Талданаһ келхлә, түрүнкнй — кү-
мн-әмтнлә цацу, хойрдгчнй — эзнләһән... Тү-
рүнкнй тегәд чигн ахлна, деер һарна, түрүнд
күцәгднә. Күн, нег үлү мана советск күн, оһн-
әмтнәннй төлө, төрскнәннй төлө, даалһвран кү-
цохин төлө әмән әрвлл уга зүткәд, ноолдад,
әмәри шордад чигн одхасн әәхш. Үкшгоһар
седлһн күн болһнд бәәх зөвтә. Хойр чидлиг
хоориднй сөрлцүлхм биш. Эдн — нег-негән

дөндг, нег-негэн батлдг, байжулдг чидлмүд. Эмэн хэлэх, эрвлх гисиг мана зөрм улс ээмпт хэ гисн үглэ эндүрнэ. Минийнхэр болхла, үкшгө седкл гисн — йир эрүн, дегд эрүн тоолвр Бийэн дүүжлэд үкж одсн күүг зөргтэ күн гиж келж болхий? Зөргтэ болх биш, йоста ээмптхэ гидгтн тер болжана. Нам жирһлэс ээжэх болжана. Күн, тер дотр бидн Төрскнәннь, оли-эмтнәннь даалһвр күцэхин төлө ноолдх кергтэ болжана. Ноолдхин кергтэ эмд бээх кергтэ. Маднд үктхэ гиж даалһвр күн өглү? Уга. Бидн эмд бээхин төлө ноолдж йовнавидн гийһэл келчклэвидн. Тиигхлэ эмд үлднэ гисн бас даалһвр күцэлһн болх зөвтэ эсий? Эрднин, Пүрвэн, Заярна үклһн талдан. Кемр төрскнэ даалһвр теднэ эм авад, күцэгдх учрта болхла яах? Пүрвэ һанцарн бронемашинэ өмнэс дэврв. Терүг хамхлж шатаж, эс чадсн бийнь, эврәннь зөргэрн төрскндэн үнн седклэри наадк цуг дээчнриг, бүкл эскадрониг босхад, немшин мотомеханизированн ик подразделениг кү цокулв эсий. Эрднин тускар тадн бас меднэг...

— Очр Баснгур хэләһэд:

— Тер болжана, Басн... Эмд бээхин төлө үкх гисн чигн чик, Төрскнәннь даалһсн даалһвринь күцэхин төлө эмд бээх гисн чигн чик. Үкәд болвчи даалһвран күцэх, терүнэ төлө эмд үлдхэр седх... Та ман хойрин нэрн философий...

— Үр лейтенант, сурх зөв нанд өглт. Би шидрхн нег иим юм сонсув... — Баахн сержант маасхлзад, эврәннь үүрүр хэлэв. Цаадкнь: — Не келхичнь, Саһ, эс гиж би келнэв. — гижэнэ.

— Кел, кел, — болж Очр, көвүнө келх үг күлөж, энүнүр эргв.

— Нам келх чигн биш, сурх... Фашистир орж ирсн нег селэнд гергн залу хойр бөөж. Эдн гертән суутлнь немш офицер теднэд орж ирэд, тер герин залуг алхар пистулан һарһад төвлж. Тиигхләнһ гергнһ немш офицерин көлд мөргэд: залуһим бичә алтн, би залудан дуртав гиж уульжадгж. Тиигхлә, гергнә залу: намаг алхар бөөхлә, түрүләд гергим алчктн. Яһад гихлә, би энүнд дуртав гиж сурж. Яһад тиигжәхмб? Бидн хоорндан зүтклдэд бөөж нег сө нөр уга һарвидн...

— Көвүд, энтн мел талдан йовдл... Гергн-дән дурта, тернһ тиим сәәхн, тернһ ташр невчк... Очр инәмскләд, түрүн келхәр седсн тоолвран күңц келл уга: тиигэд чигн залуһь тиигж сурсн болх... Болв энүнәнтин тускар хөөнһ... Дәкәд бийстин чигн меджәнәт, — гиж инәмсклж келчкәд, Очр мендән келәд босв.

Эн һарад йовж йовад, хәрү эргэд:

— Сержант, тегәд немш офицер цаарандан яһж? — гижәнә.

Офицер залуһинһ авад Германюр йовулчкиж. Гергнһ үлдж...

— Гергнәннһ тускар яһад, ю келжәхән залуһь меджл бөөхугов...

— Медгджәнә. Тиимнһ бас бөөдм...

— Медгджәхлә, сән. Энтн мел худл зәңг болвза? Шог һарһад келсн... Менд бөөтн, — Очр малтата окомуд көөһәд цааранднһ йовж одв.

— Лейтенант—бичәч. Эчнһ Саткуевин тус-

кар шүлг бичхэр бээнэ. Эврэннь шүлгүдэс умшж өгтн гиж хөөннь сурхмн, — гиж Басн хажудк көвүдтэн келв.

— Та бийтн маднд «Жаңһр» умшж өгх болснтн яһла? — гиж сержант энүнүр хэлэв.

— Эндртэн иигэд болжана. Инэдн-наадан бас эрвлж йовх кергтэ. Энтн жирһлин сэн гисн энгнь. Энүнэнтн төлө ноолдх кергтэ, цусан чигн асхх...

— Эмд бээхин төлө үкх, — гиж сержант инэв.

Зөвэр холдад йовж одсн Очрин ардас Басн хэлэжәһэд: ода тенд кесгинь шуугулхар йовж одвл эн. Номһн, тагчг бээдлтэ болтлан, бийнь сонһн юм келнэ. Цергчин седклинь сергэж чадна.

— Үдин хотд одх улс котелоксан авад наартн! — гиж старшина хээкрв.

Цергчин әмсхлин хоорнд окоп болһнари тарцхав.

Советск цергин күчтэ цоклһнд хэрү һарч йовх немһнр советск улсин бээсн зөөринь авад һарх, чидлнь күрл уга үлдсинь хамхлх, шагах, әмтинь алх — иим төр тэвж, арһ-чидлән эрвлл уга тер төрән күцэж йовсмн.

Фашистнр Прасковья селәнд бээсн чаһрин заводуг Прикумск балһсна учрежденьсиг, төмр хаалһин вокзалыг, тоосхин заводуг хамхлар бээнэ гисн документ зун арвдгчин штабт ирв. Олна болн онц эздүдин малмуд ачад, бөөсн буудяһинь цуглулад Германюр йовулхар белдчкиж, йовулхар белдчкесн нань чигн апан бээнэ, — гиж разведк зәңглв.

Фашистһрин зураг эвдж эврәнһ зөөрән харсх заквр зун негдгчин өмн дэһн тэвгдв. Дивизин командовань төмр хаалһ эзлх төр тэвв. Дивизин командирин дарук, подполковник Мацк Тонхаевич Бимбаев хойр полк дахулж эн даалһвр күцэхми.

Эн ноолдана өмн асхн Очр полксин комсомольцһрла күүндх кергтэ гиж тоолв. Яһж ноолдх, яһж хахин туск заавр эднд керго. Командир болвас стделенэс эклэд цаарандһ — цуһар эврәнһ кергән меднэ. Даалһвр темдгтэ, яһж күцэхдһ — команд өггдх. Очр эднд немһһрин ухан-седклин тускар, теднэ авц-бэрчин тускар эндр келв. Тиигж келх, цээлһвр өгх учр бээсмн. Немһһрин «дигтэ-дагта, бүрдэмжтэ үүлдврмүдин» тускар нег цергч келж бээсиг Очр өцклдүр соңсла. Эн саамд зуг эн төрөр күүндвр кес гиж комсорт тоолв.

— Немһһрин тускар мана нег цергч зөвөр сээнэр, буульмжтаһар келжэсинь би өцклдүр йовж йовад соңсув. Болв эврән адһж йовсн болад, зогсж чадсн угав. Дөкэд терүнлэ һан-царалань күүндэд яахв гиж бас тоолув, — болж лейтенант эклв. — Тер цергч тади дунд бээнэ. Тиим цергчлэ эдл тоолврта улс мади дунд басчн бээвзэ гиж саглх кергтэ. Очр комсомольнцһриг эргүлж хэлэв. — Күүндвр ямаран утхтаһар болхинь меджэх күн уга бээдлтэ...

— Теднэ бүрдэмжһнь манаһас үлү, — гиж би санжанав, — болж сержант келчкэд улаһад одв. — Миниһэр болхла тиим, — гиж эн түрүн келснәнһ учринь невчк гиигрүлхэр седсн

бээдлэр немв. — Би эндүрж чигн бээдг бол-
хв...

Улан цергчир көндрлдэд, нег-негнүрн дора-
һар хэлэлдэд, «лейтенант юн гиж келнэ» ги-
сэр Очрур шаһалдад, энүнэ үг күлэж тагчг
зогсцхав. — Сал, ю келжэхмч, — гиж арһул
сурсн күүнэ дун соңсгдв.

— Чик! Сержант чикэр келжэнэ, — болж
Очр күүндврэн эклв. Эн тускар эндр күүндий...
Немшир нам бичкэхн юмнд чигн зура кенэ,
дигтэ-даратаһар күцэнэ. Эннь сэн. Болв зу-
ра кехин кергт, тер зураһан яһад, яахар ке-
жэхэн медх кергтэ эсий? Эврәннь эн
эклсн дэһэн тедн яһад кежэхнь мед-
гдж бээнэ эсий? Делкэ эзлхэр, орчлцгин әмтс
дөрәцүлхэр, дажрхар гиж келнәвидн. Тернь
чик. Болв тедн дөрәцүлж чадшголм. Чадшго-
һан эдн урднь эс болвчн, ода медх зөвтәлм.
Ноолдх дээнэ машин бээнэ, кесг орн-нутгудын
әмтнә әмн маднд хэәрн биш гийәд дэврәд
йовсар орчлц энүнд тиигж, энүнэ девскрнь
болхий? Туужин жисәг эс меднә тидг тер бол-
жана. Аюдтан кесн үүлдвр кенд чигн диилвр
үүдәһәд уга юмн. Эннь бас — зура. Немши-
рин бүрдәмж сән гиж келжәнәвидн. Чик. Бо-
лв ямаран бүрдәмж? Күч-көлсәрн бәәх улсин
зөөр булаж авч гергндән, авх күүкндән илгә-
лһнд эдн сән бүрдәмжтә. Келәд керг уга. Се-
ләд түүмрдх, балһсд деер бомбс хайлһнд —
сән бүрдәмжтә. Кесг олн орн-нутгудын әмт-
синь көөһәд авч ирәд автомат атхулад советск
әмт алуллһ бүрдәхдән эдн һавшун. Болв әннь
бүрдәмжий? Орчлц, күмн-әмтн иим бүрдәмж

хээжэнү? Эннь гүн ухаһар, өөдөн культуар
кегджэх девшлттэ үүлдвр бишлм. Эннь фа-
шизмд дасмж болж одсн, тегэд чигн аюдан,
ямаран чигн тоолвр угаһар күцэгдж йовх үүл-
дврмүд болжана. Күмн-эмтнэ девшлттэ делгр-
лтлэ эс ирлсн бүрдэмж — бүрдэмж бишлм...
Мини танд келхэр седдгм: зура келһн, терүгән
күцәнэ гисн, бүрдэмжтэ болһн — фашизмин
халхас болхла — аюдтан кегджэх тоолвр уга,
харшлттэ үүлдвр; мана халхас — цецн ухани
ашт күмни девшлттэ өслтин өөдөн культурин
ашт үүлдгдж йовх манһдурк цецгэрлтин ул.

Комсорг комсомольцнриг дэки эргүлж хэлэ-
хэд.

— Медгджәнү? — болж сурв.

— Медгджәнэ, — гиж комсомольцнр нег
дууһар келихэв.

— Нанд цугаснь сәәнэр медгдв, — болж
Саһ инәмсклв.

Хальмг 110 дивизь бүрдсәннэ хөөн дээл-
лдж йовх ээрмин ханьд өрэл жилд йовсн ца-
гин эргцдән, дүнхд, хойр зун өдр кец дерлв,
хойр зун сө кеер хонв. Энүнэ зөрмг дээчирнэ
өшәтнэ бронировани машидин өмнәс һартан
зуг нежәд буута чигн ноолдв. Кесгнэ әмәри
шордв. Әмд үлдсәннэ өршәңһү уга хүвнэ
«хәрү көөгдхмч» гиж цухрулжав, даах кергтә
болв. Гейүрсн эәжнр эдниг зуурк хаалһднэ
«альдаран?» гиж һундлта хәләцәри цөлгжәв.
Тесх кергтә болв. Хойр зун өдр хойр зу дәкж
нари һарсн.

Хальмг дивизьд нари үзгдл уга йовсн өдр-
мүд хәтәр биш болх... Цаг болв эврә хүврлһ-

тө. Цаг оньдин нөгөрн бөөдгө... Хальмг дивизин хаалһ дэжн шинэс һазарлв. Эн хаалһинь эн саамд хойр нарн герлткв. Негнь — тенгрин нарн, наадкнь — Диилврин нарн. Дэн гисн эдн юуһинь сөөнөр медв. Эднэ зүг күслнь чигн биш, эднэ заңгнь, авъяснь нег ижл болж батрв.

Дивизин гүрүн цаглшго зовлңгта, мартгдшго һундлта цагнь чигн, хөөннь учрсн алдршсн байрта, солнһтрсн иргчнь чигн үннэ төлө ноолдж йовсн Советск цуг Цергин цаг-зуурин цухрлһна болн ашгнь учрх Диилврин, бичкөхн болвчн. нег мисхлнь бөөснь алдг уга.

...Төмр хаалһ эзлж, фашистирим йовулхар бөөсн аца бэрх даалһвр күцөж ноолдлһн магнахна диилврэр төгсв. Эн өдр шавтсн улс дунд лейтенант Лижин Очр.

Зоя арһул энүнүр өөрдж ирэд: үр лейтенант, яһж бөөнэт? — гиж сурн, энүнэ зөвөр семәһэд одсн чирәһүр хэлэв.

Очр энүнэ дууг сонсн таньв: — Зоя, лейтенант гисн үг орулл уга келж чадхшийт?..

«Лейтенант дегд му биш бөөдг болжана», — гисн санан Зояг икәр байрлулв. Эн маасхлзад, эврәннь йиринэ жөөлн үгәрн «Очир!» гиж арһул келв.

Очрд энүнэ бийиннь нерн эн саамд үнндән дегд сөөхн болж сонсгдв.

— Юн чигн үг эврәннь чинрәрн, утхарн сөөхн эс гиж му болдм гиж би тоолдг билэв. Болв, кен, юн седкләр тер үгиг келжәх болна, үг, нерн терүнлэ ирлцнһүһәр сөөхрнэ, эс гиж муурна гиж эндрәс авн тоолх зөв та,

Зоя, нанд өгөвт... Мини нєрн айс угаһар келддг, ташр улмдсн машинэ ду дурасн цагта бичкн күүкдин «чр-р» гиж хээкрдг дууна бээдлтэ гиж сандг билэв... Эндр... Ода...

Зоя инэмсклэд: — Иигж келхм биш. Тангерттн көвүнтн күлэжэнэ, Катя...

— Та мини келсиг чикэр медтн... Нанд көвүн бээнэ. Гертн бас... Очр невчкн зуур тулг гижэхэд: — Болв танла эдл күн кенэ чигэ, нег үлү салдсн өр жөөлдүлхм... Би эн саам тана ним арһити зуг үзж, тер туст эврэни седклэн медүлхэр седлэв. Кезэ нег цагт совхозин поселкд Көклдэнэ бээсн бичкн шавр герт мини үзсн сээхн күүкн мини жирһлин күчр, мөтүн цагт дөнх гиж би тийгхд санж чадх бээсний? — Очр арһул яхлад келүрн хэлэв. Зоя энүнд дөң болад, көл деер хучаһинь ясв.

— Очир, тана бичсн шүлгиг нанд Көклдэ өглэ. Ханжанава. Тер шүлг тийгхд хамдан өнгрэсн мана тер нег асхниг оньдинд санулдг билэ. Терүнэ тускар нег дэжж Көклдэд келхлэм, ах лейтенант келжэнэ: Очир энд ирчксн бээнэ. Эндрин бийднь би тадниг харһулж чадхв... Би итксн угав. Тана туст мини цааһан тиим сэн тоолврим медж, невчк хард бэрж келжэнэ гиж би санув. Тийгн гихнь, та нааран үнндэн ирсн бээжт. Күүнэ хаалһ гидг...

Көклдэн тускар та келвт. Би тадна хөв сээхн болхиг мөрөджөнэв... — Очр Зояһур ширтж хэлэв.

— Кемжэнэ... Көклдэ невчк модьрун... Зэр-

мдэн яһна гихв... Дөгд ээлт уга үгмүдэр хэрү өгнө. Би кесг уульвв.. — Зоя баахн зуур тагчг бөөчкөд, үр лейтенант, мини гем... Седклэн би дөгд икэр илдкжэх кевтэв, — гив.

— Седклэн келхлэ, сэн. Нанас бичэ ну. Көклдэд чиги бичэ өөл. Терчнь командир болжана. Бүкл эскадрон терүнэнчнь толһа деер бээнэ. Чи ода деерэн зуг санитарн инструктор болжанач... Тер чамаг салдс гиж тоолж, чамла күүндх, чамас некх зөвтө. Чи терүнэ зовлгинь медх зөвтөч... Чи медхч...

Зоя медг-үлгэр инэмсклэд, арыул толһаһан зээлв.

— Бичэ зов. Цуг санси тоотчнь күцх. Иим күн эврәннь жирһлэн олж чадшго гиж би санж бээхшив. Көклдэ сэн көвүн. Мана күн зэрмдэн деврэд-деврэд һарад ирнэл... Ода яахв... Цаг тиим болжана. Ноолдан, цусн, үкл — ямаран чиги чидлтэ күүг темтрүлэд оркхм болжана. Болв темтрэд, нам дөрв көлдэд унад чиги одх, болв дэһн босад батар зогсж чадхла, сэн. Көклдэ чадх күн...

Эн саамла һазаһас Көклдэ орж ирв.

— Би чамаг һанцарн гейүрэд кевтдг болх гинһэд адһад гүүһэд йовнав. Тииги гихнь... Эн инэмсклв.

— Көклдэ, мадниг ода арви минут болад, дигтэ арви часла йовулжана. Мини шав күнд биш. Би хөрү эн частьдан ирхв... Намаг тадн хойр бичэ марттн. Би таднд икэр ханжанав, — гиж Очр Көклдэн һар бэрн бээж келв. — Зояг хэлэж йов...

— Зоя намаг хэләһэд йовхла, би чиги Зояг

хэлэлхэд йовхв, — болж Көклдэ ик дууһан һарһж инэв.

— Зоя, сонсжанч?.. Медэд авчк... Би келлүс...

— Ю келлэч? Юн гиж? Көклдэ соньмссн бөөдлэр маасхлзж, Очрур нег, Зояһур нег хөлэж күлэв.

— Зоя чамд келх... Ода нанд нөкд болтн. Машин ирхм. Хош-хоранһим машин деер һарһтн...

— Хош-хоранһичнь биш, бийичнь чигн биди өргэд машин деер һарһжанавидн, — болж Көклдэ келн, палаткин иргд бээсн чемодаг негхн хурһарн өргж инэв: — зөөртн энви?!

— Бас нег сурврим, Зоя, күцәһич... Эврәннь бас нег сән үүртән, ах лейтенант Солодовд бичг бичлэв. Тер мини шалврин хавтхд бээнә. Зуг «шавтв» гисн үг орулад, нег цөн үг деернь немэд биччктн. Өцклдүр, эрүл шавтад уга бөөхдән бичлэв...

Зоя һурвн өнцг һарһж нүһлсн бичгиг авад, эврәннь дорвадан дүрв.

1943 жилин январь сарин түрүн өрәлин чилгчәр зун арвдгч онц дивизь Ипатово, Тахта, дэврэд Башанта хөлэж һарв...